

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 77
(19608)
2022 чылдың
октябрь 12
среда

Хүннүң үнери — 07:01
Ажары — 17:56
Хүн дурту — 10:55

Садар өртээ
хостуг

12+

Эмнелге коллективи дузаны чедирген

СКА ДЛЯ ДОКУМЕНТАЦИИ

/ Мобилизацияже келдирткен коллегазынга дузаны чедирген.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Ийниң индюк куштары

Тожу кожууннун Ий суурунун чурттакчылары Андрей, Уран Мон-гуштар индюк болгаш дагаа куштарны азырап чоруур ховар өг-бүлелерниң бирээзи.

\ 5-ки арында

Авамның күзелин боттандырдым

Өске чылдарда республикага эмчи кадрлар айтырыы нарын байдалга турган болза, бо сөөлгү ийи чылда байдал чүгээртеп, Тывадан дашкаар ажылдап чорупкан эмчилер, катап чанып кээп эгелээни көскү апарган.

\ 8-ки арында

62

кижиге ачы-дузаны “Деткимче”
төвүнге чедирген.

Ада-өгбелерниң
шын шиитпири

Тыва Арат Республиканың
ССРЭ-ге каттышкан хүнүн
таварыштыр республиканың
Баштыңы Владислав Ховалыг
бүгү чонга байыр чедирген.

«Тывага эң чугула төөгүлүг
хүннерниң бирээзи – 1944
чылдың октябрь 11-де Тыва
Арат Республика ССРЭ-ниң
составына эки туразы-биле
каттышкан. Ол дээрже душ
болуп, кандыг-бир байдал
аайы-биле азы бир чүүл
ужурунда кылган базым эвес-
тир. Чок, бистиң өгбелеривис
болгаш кырган-ачаларывыс
шилелгени боттары кылган,
бир-ийи чыл иштинде эвес,
а бүдүн 30 чылдар дургузун-
да ол базымче чоокшулап
келген. 1914 чылда Хаанныг
Россияның протектораты
кылдыр тургускан.
Хувискаал болгаш ха-
мааты дайынының соонда,
бистиң чонувус боттарының
күрүнезин – Тыва Арат Респу-
бликаны тургузуп алгаш, оон
Совет Эвилелинге каттыжа-
рын саналдаан. Херек кырын-
да ол бүгү чылдарның, ооң
иштинде Ада-чурттуң Улуг
дайынының эң берге үезинде
Тыва биле ССРЭ өң-тала эл-
хол болуп келген.

Республика ынчан нацизм-
ни тиилээринге дузалаар
дээш шупту чүүлү берген.
ТАР-ның хамаатылары Кызыл
Шеригниң одуруунга дайыл-
дажып турган, оларның
дыка хөйү мөчээн, Тыва улуг
чурттуң бир кезээ болур хүнге
чедир чурттавайн барганнар.

Амгы үеде база катап чаа
нацизм-биле демисежип
турар-дыр бис – Россия-би-
ле бис. Ынчангаш бо ай-хүн
Тывага-даа, Россияга-даа
аажок улуг ужур-уткалыг. Бис
ону утпайн, кезээде сактып
чоруур ужурлуг бис. Бистиң
чаңгыс аай демивис дээрже
кажан-бир шагда кым-бир ки-
жиниң ат салган документизи
эвес-тир. Ол дээрже үе-шаг
болгаш аар-берге шылгалда-
лар-биле каңналган ёзулуг
найырал-дыр. ССРЭ-ниң буу-
рап дүшкени-даа бисти чарып
шыдаваан. Ынчан кээрже бис-
тиң ада-өгбелеривис шупту
чүвени шын кылган. Россия-
ның чоннарының чаңгыс
демниг өг-бүлезинге чуртта-
сап турар улусту сеткип билип
турар бис.

Байырлал-биле чаңгыс чер
чурттугларым! Байырлал-би-
ле, Тыва болгаш Россия!»

Одалга сезонунуң айтырыгларын боттарының хууда
контролюнга тударын сайыттардан болгаш кожууннарның
чагырыкчыларындан Тываның Баштыңы негээн

Кышкы одалга сезонунуң
үезинде ажилга белениниң
паспорттарын республи-
каның социал адырының
элээн каш объектилери
албаан. Чижээлээрже, кадык
камгалалының 3 культура
албан чериниң дөрт органи-
зациязы документиленни
октябрь 10-га чедир албаан.

Ол объектилер харыы-
салгазында турар албан
черлериниң удуртук-
чуларын Тываның Баштыңы
Владислав Ховалыг кончуг
чидии-биле шүгүмчүлээш,
кышкы одалга сезонунга бе-
лениниң чөпшээрелин алыр
талазы-биле ажилды ботта-
рының хууда хыналдазынга
алырын олардан негээн.

Кадык камгалал сайыды
Анатолий Югайның сөсте-
ри-биле алырга, медицина-
ның 3 албан чериниң кышкы
одалга сезонунга белениниң
чөпшээрелин албайн барган
чылдагааны Бай-Тайга, Чаа-
Хөл болгаш Би-Хем кожуун-
нарның төп эмнелгелериниң

септелгезиниң узамдыкка-
ны – ол объектилерде эр-
гилээн одалга системаларын
бүрүнү-биле чаарты солуп
турары. Капитал септелгени
чорудуп турар организация-
лар одалга системаларының
септелгезин октябрь 20-ге
чедир доозарын хүлээнип
алганын Анатолий Югай
дыңнаткан.

Культура албан черлери-
ниң кышкы одалга сезонунга
белениниң чөпшээрелин
алырының хуусаазы элээн
орайтаар. Культура болгаш
туризм сайыдының бирги
оралакчызының албан-хүлээл-
гезин күүседип турар Сайдана
Хертектиң дыңнатканы-биле
алырга, Чөөн-Хемчик ко-
жуунуң Чыраа-Бажы суурда
Культура бажының одал-
га системазының капитал
септелгези ноябрь 30-ге чедир
уламчылаар. Өвүр кожуунда
Саглы суурда көдээ клубтуң
одалга чериниң тудуг-септел-
ге ажилдарын ноябрь 1-ге
чедир чорудар. Мөңгүн-Тайга
кожуунуң Кызыл-Хая суурда

бичии уругларның уран чүүл
школазының одалга систе-
мазының капитал септелгези
октябрь 25-ке чедир узамды-
гар. Барыын-Хемчик кожуун-
уң Кызыл-Мажалык суурунун
библиотеказының одалга
чериниң эрги суугузу солуп,
чаа суугуну октябрь 13-ке
чедир тургузуптарын септелге
ажылдарын чорудуп турар
организация хүлээнип алган.

Владислав Ховалыгның
бодалы-биле алырга, септелге
ажылдарының узамдыккан
кол чылдагааны медицина
болгаш культура албан черле-
риниң удуртукчулары септелге
ажылдарын шыңгызы-биле
хынавайн турганы. Септелге
ажылдарын хүлээнип алган ту-
дуг-септелге организациялары
септелге ажилдарын чоруда-
рының хуусааларын хажыдар-
га-ла, чогуур органнарда дың-
надып, чардынган керээлерни
соксадырынга чедир хемче-
глерни ап чорудар ужурлуг
турган. Тудуг-септелге органи-
зациялары күрүнө чагыгларын
чогуур хуусааларда чорудуп

турарын тус чер эрге-чагырга
органнары база контролдаар
ужурлуг. Оларның эрге-чагыр-
газында девискээрде болуп
турар чүүлдер дээш харыысал-
галыг муниципалдыг тургузу-
гларның удуртукчулары күрүнө
керээлериниң күүсеттинмээни,
эң ылаңгыя социал объекти-
лерниң кышка белеткелинде
чедир кылдынмаан ажилдар
дээш шыңгыы хемчеглерни
кышкы одалга сезонунга
белеткел база харыысалгалыг
удуртукчулары-биле деңге
үлежир ужурлуг.

Кышкы одалга сезонунга
белеткелде чедир кылдын-
маан чүүлдерни кожууннарның
муниципалдыг эрге-чагыргала-
рының баштыңнары хыналда-
га алгаш, шиитпирлеттинмээн
айтырыглар бар объектилер-
ге хүннүң чедип, ажилдың
канчаар чоруп турарын, ол
ажылдар дээш харыысалга-
лыг албан черлериниң удур-
тулгазынга тодаргайы-биле
дыңнаткан турарын Владислав
Ховалыг негээн.

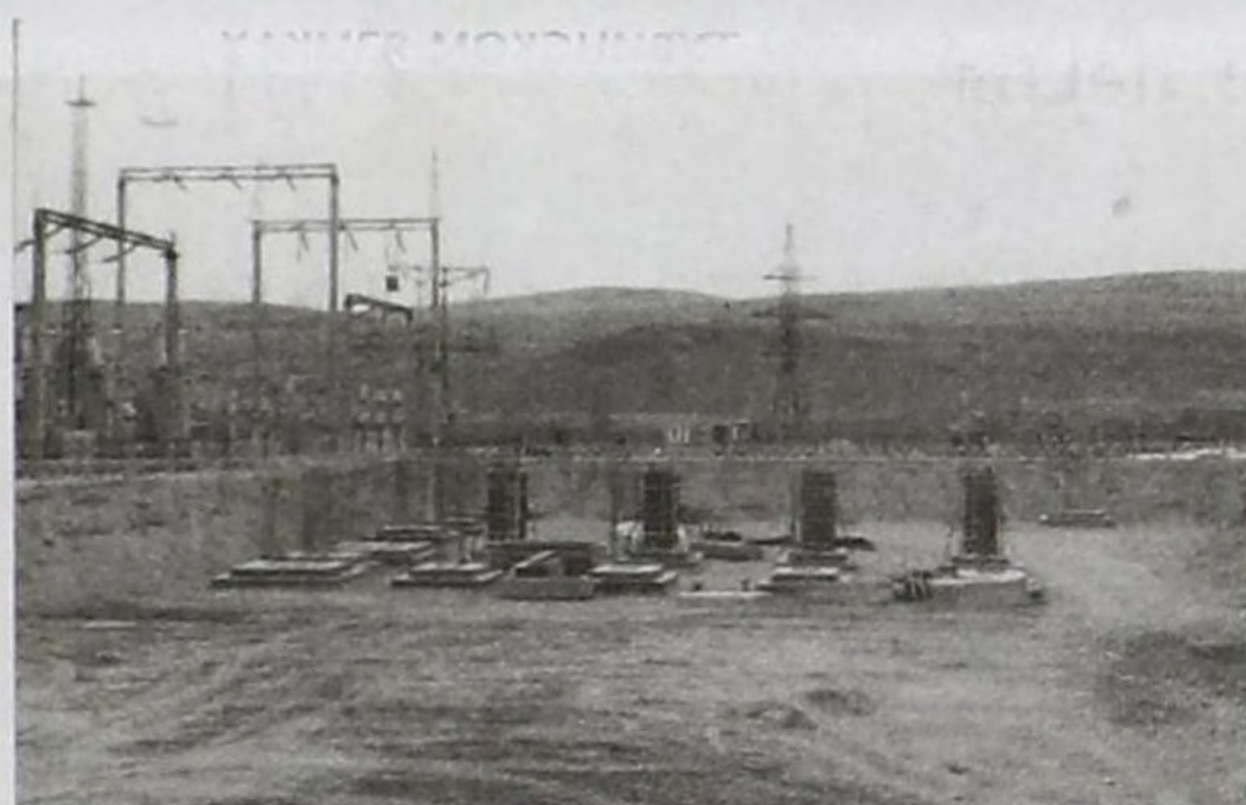
/ Ш. МОНГУШ.

Тывага электри хандырылганын экижидери-биле

Тыва Республиканың на-
йысылалы Кызыл хоорайны
база чоок-кавы кожуун-
нарны электри энергия-
зы-биле хандырып турар
«Кызылская» деп 220 кВт
подстанцияны чаартып,
модернизаастаар ажилдар-
ны «Росеткилер» эгелээн.

Күш дериг-херекселдерин
бүрүнү-биле солуп чаартыр,
а чөмгөрикчи төптүң күчү-күжү
ийден хөй катап – 330 МВА
чедир улгадыр. Ынчан энерго-
дефицит айыылы узаткатынар
болгаш регионну хөгжүдүп-
сайзырадырынга таарымчалыг
инфраструктура байдалдарын
тургузар арга тыптып келир.
Шак бо чугула төлөвилелче
кириштирген инвестициялар
5 млрд рубль ажыг дээрзин
«Росеткилер» дыңнаткан.

«Росеткилер» ФЧК ЧЭС
объектиге чаа автотрансфор-
маторларны база Россияга
бүдүргөн трансформатор-

ларны, реактивтиг күчү-күш
хандыраар немелде чаа херек-
селдерни тургузар. Ынчан под-
станцияга чаа херекселчилер-
ни кожуп болур апаар болгаш
четкилерде электри энергия-
зының күжүн турум болдурар,
чидиргилерин эвээжедир бол-
гаш тыва энергосистеманың
ажылының шынарын бедидер
арга тургустунар.

«Кызылская» подстан-
циязы Тывада 110 болгаш 220
кВт комплектиг элегазтыг
хуваалда херекселдери-би-
ле (КРУЭ) чүмнеттинген бир
дугаар магистралдыг четки
объектизи болу бээр. Ооң эки
талалары – айыыл чок бай-
далды, хөй чер эжелевези,
экологтуг шынарлары, бо бүгү
сырый туттунуп турар байдал-

дарывыска чугула болуп турар.
Дериг-херекселди муңгаш
оран-саваларга тургусканы
агаар-бойдус салдары-биле
технологтуг хажыдышкын-
нар айыылын эвээжедир
арганы бээр.

Подстанция республика-
ның төп, мурнуу болгаш чөөн
талада кожууннарын болгаш
113 муң кижи чурттакчылыг
Кызыл хоорайны электри
энергиязы-биле хандырып
турар болгаш Кызылдың ЧЭТ-
ке күчү-күш бээринге киржип
турар. Оон аңгыда, шак бо
энергия объектизи – Тываның
энергодээрбээнче кирип турар
«Шушенская опорная – Туран
– Кызыл» деп 220 кВт электри
дамчыдылганының шугумунуң
өзек кезээ болуп турар. Ол
Красноярск край биле Хакас
Республиканың генерация объ-
ектилеринден Тываже электри
энергиязын дамчыдарын
хандырып турар.

/ Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Арат Республиканың
тургустунганындан бээр 100 чыл
оюнга тураскааткан юбилейлиг
медаль-биле шаңнаарының
дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы
дээш ТАР-ның тургустунганындан бээр
100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг
медаль-биле

Анна Севиловна Иргитти – «Тыва Ре-
спубликаның Мөңгүн-Тайга кожуунуң
Кызыл-Хая суурунун Мөген-Бүрен ниити
өөредилгелиг ортумак школазы» муниципал
бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң
хоочунун,

Александр Кичикович Ооржакты – «Тыва

Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуң
Кызыл-Хая суурунун Мөген-Бүрен ниити
өөредилгелиг ортумак школазы» муниципал
бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң
күш-ажылдың хоочунун,

Надежда Григорьевна Панкратованы –
күш-ажылдың хоочунун,
Николай Калчан-оолович Сатты –
күш-ажылдың хоочунун шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2022 чылдың сентябрь 27
№ 295

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел

бичии-биле шаңнаарының
дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг
күш-ажылы, өөредилге адырында бедик
профессионал чедишкени дээш Тыва
Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бичии-биле

Наталья Павловна Иняткинаны – «Кы-
зылдың президентиниң кадет училищези»
федералдыг күрүнениң казна өөредилге
албан чериниң өөредилге килдизиниң эр-
гелекчизин шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2022 чылдың сентябрь 30
№ 301

Эмнелге коллективи дузаны чедирген

Тускай шериг операция-зының эгелээнинден бээр республиканың чурттагыч чону нацизм-биле демисежип турар чаңгыс чер чурттугларывыска гуманитарлыг дузаны чыгаш, чоргузуп келген. Идик-хеп, аъш-чем болгаш чугула херек чүүлдерни волонтерлар, хууда сайгарлыкчылар болгаш ажилчын коллективтер чыып турар. Республика-ның халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин коллективи база 55-ки мотоадыгжы (даг) бригаданың чылыг хептерни болгаш дериг-херекселдерни дамчыдып берген.

“Бистиң адаларывыс, акы-дуңмаларывыс, оолдарывыс бисти болгаш чуртувусту камгалаары-биле долу эвес мобилизацияже чоруп турарлар. Бистиң дет-

/ Халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин улуг эмчизи Анна Сарыглар.

/ Аяс Докпер-оол, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин ажил-агый талазы-биле оралакчызы.

кимчевис болгаш сагыш салышкынывыс оларга аажок хереглетиинип турар. Коллективисте 300 кижиге шупту бирден бирээ чокка чаңгыс чер чурттугларывыска дузалажыр деп шиитпирлээн улус бис. Акша-хөреңгини чыгаш, шериглеривиске кыш удур хой дүгүнден чылыг уктарны, хөйлеңнерни, кышкы идиктерни, иштинге удуур хаптарны садып бердивис. 15 кижиге комплект кылдыр чыгдывыс” – деп, эмнелгениң улуг эмчизи Анна Сарыглар чугаалаан.

Оон аңгыда, чыгдыган акша-хөреңги-биле 15 рация, дураннар, фонарьлар база саттыган. Оон мурнунда тускай шериг операциязынга киржип турган шериглерниң сүмези-биле херекселдерни сатканын, улуг эмчиниң ажил-агый талазы-биле оралакчызы Аяс Докпер-оол чугаалаан.

“Тодаргай бир фирманың рациялары херек турган. Ынчангаш ону сатканы-выс ол. Чүктээрге, бичи-даа болза, эптиг болгаш көстүрү тода дураннар база. Берцыларны улдунун кылын-чугазын көрүп тургаш, саттывыс. Шериглерге ажылгаарга эптиг болзун дээш, хавакка кедер фонарьларны шилидивис”.

Чыгдыган комплекти-лерниң бирээзин халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин чоокта чаа келдиришкни алган бир ажилдакчызынга берген.

Ук эмнелгениң коллективи оон мурнунда база эм-таң, аъш-чем, чугула херек херекселдер-биле дузалажып турганын айтып калза чогуур.

/ Юлия САТ.

Буян ООРЖАКТИҢ тырттырган чуруктары.

Мобилизацияга хамаарышкан айтырыглар

Долу эвес мобилизация-же келдиришкни келбээнде чурттан дашкаар турисчи аян-чорук кылыры-биле чорупкаш, Россияның паспорт хынаар доскуул черинге даштыкыже үнерин чөпшээрвейин барган болза, чүнү канчаарыл?

– Бир эвес кызыгаар эрттерин чөпшээрвезин болза, ол-ла черден чүгө үндүрбээни-ниң чылдагаанын тода бижээн документини бижидип алып. Шак ол документини турисчи путёвка садып алган компанияга чедирип бээр. Турисчи аян-чоруктуң болдунмайн барганын силерниң талаңардан буруу чок дээрзин бадыткаарынга ол документ юридиктиг дес болур.

Чурттап турар черим бир аңгы регионда, шериг даңгызында кири бижидилгем өске регионда. Долу эвес мобилизацияже эки турачы болуп чо-

руурда, кайы шериг комиссариадынга баар ужурул мен?

– Долу эвес мобилизация-же эки турачылар аразынга бижидип алырда, херек кырында чурттап турар чериниң шериг комиссариадынга чеде берип болур. Ол ышкаш “Госуслуги” сайтызын таварыштыр билдиришкни кирип болур.

Долу эвес мобилизация-же келдиришкни алган хамааты-ның ада-иези пенсия назылыг, оларның бирээзи чигир аарыындан аарып турар болгаш доктаамал хайгаарал негеттинип турар болза, чаңгыс оглун мобилизация-же келдиртип болур бе?

– Бо таварылгада ада-иезиниң бирээзи өскезин карактаар апар. Оларның улуг апарган оглун мобилизация-же келдиртип болур.

Долу эвес мобилизация-же келдиришкни алгаш, шериг комиссариадынче барбайн

барганда, кандыг чылдагааннарны чөптүг деп санаар?

Чөптүг чылдагааннар:

– Аар аараанда;

– Ада-иези, өөнүң ээзи,

өөнүң ишти, уруг-дарыы, кады төрөөннери, кырган-ачазы, кырган-авазы азы азырап алган уруг-дарыы берге байдалда аарып турар болза, ол ышкаш үстүнде айыткан чоок улузун сөөлгү оруунче үдеп турган болза;

– Хамаатының бодундан хамаарышпас чылдагааннар таваржы берген болза (чижээ, бойдус халавы);

– Шериг-же келдиртилге комиссиязының айыткан чөптүг чылдагааннары бар болза. Устүнде айыткан чылдагааннар документиде бадыткаттыган болза, чүгле ынчан чөптүг деп санаттынар. Хамааты кээп шыдавас апарган болза, ол дугайында шериг комиссариадынга дарый-дур-

ген дыңадыр ужурул.

Бот-иениң, аданың чаңгыс оглун долу эвес мобилизация-же келдиртип болур бе?

– Бир эвес оон ачазы азы авазының кадыы кошкак, доктаамал хайгааралда турар болза, I-ги бөлүктүң инвалиди болза, ынчан оглун мобилизация-же келдиртпес. Ону бадыткаарынга эмчиниң социал экспертиказын тургузар федералдыг албан чериниң шынзылгазы, I-ги бөлүктүң инвалиди деп шынзылга чугула херек болур.

Мобилизация-же келдиришкни соңгаарлаткан ду-

гайында (отсрочка) шынзылга бижик алган болза, ону шериг комиссариадынче почта таварыштыр чорудуп болур бе?

– Долу эвес мобилизация үезинде кандыг-даа документини хамааты боду шериг комиссариадынга кээп дужаарын сүмөлөп турар.

Бир эвес шериг комиссары хамаатының паспортун МФЦ-ден алгаш барган болза, ол хоойлуга дүгжүр бе?

– Чок. Канчап-даа хоойлуга дүүшпес. Ол дугайында прокуратура-же хомудал кирип болур.

/ Бистиң корр.

Баш бурунгаар түңнелдер

2022 чылдың чайынында агаар-бойдустуң кончук изиинден Тываның девискээринге улуг кандаашкын болган. Республиканың чер болгаш мал ажил-агыйы кандаашкындан улуг хемчээлдиг когаралга таварышкан.

Россия Федерациязының Чазаның 2007 чылдың май 21-де № 304 "Агаар-бойдус болгаш техник чылдагаанның онза байдалдарны классификацияларының дугайында" докталаы ёзуугаар Тыва Республиканың девискээринге муниципалдыг чергелиг онза байдалдар чурумун кириген. Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринге 2022 чылдың июль 12-ден, Улуг-Хем кожуунга 2022 чылдың июль 5-тен, Эрзин кожуунга июнь 28-тен, Чаа-Хөл кожуунга 2022 чылдың август 8-тен, Тес-Хем кожуунга 2022 чылдың июль 21-ден, Чөөн-Хемчик кожуунга август 30-ден агаар-бойдустуң онза байдалының чурумун киригерин чарлаан.

Бо кожууннарның девискээрлеринге агаар-бойдустуң онза байдалының чурумун киригерин чарлаан уржуктары "Долгандыр хүрээлелдин гидрометеорологиязының болгаш мониторингизиниң талазы-биле Ортаа-Сибирь эргелели" күрүнениң федералдыг бюджет албан чериниң Долгандыр хүрээлелдин гидрометеорологиязының болгаш мониторингизиниң талазы-биле Тывада салбыры бадыткаан.

Муниципалдыг чергелиг онза байдалдар чурумун кириген кожууннарда онза байдалдардан когаралды дуглаарына

херек акша-хөреңгиниң чүү хире херегин баш бурунгаар санап үндүрери-биле кандаашкындан когаралдың хемчээлин тодараткан актыларны тургускан. Ол актыларны барымдаалааш, хууда ажил-агыйлардан эгелээш, когаралга таварышкан көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң шуптузунга деткимчени көргүзөр.

Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, Чаа-Хөл, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарның чагыргалары кандаашкыны тус черлерниң көдээ ажил-агыйларына чедирген когаралын бадыткап болур чогуур документиленни док-

Шинчилел ажылдарын чоруткан түңнелде, кандаашкындан кургаан көдээ ажил-агый культураларының шөлдериниң ниити хемчээли 8 709,2 га болганы илерээн. Баш бурунгаар санаашкыннарда алырга, республиканың ниити когаралы 70 572,920 муң рубль болган.

тааткан хуусаада киригеннер.

Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызының 2021 чылдың сентябрь 8-те № 615 "Көдээ ажил-агый камгаладылганының 2022 чылда планын бадылаар дугайында" докталаы ёзуугаар көдээ ажил-агый культураларының камгаладылганының даңзызы бар. Ол даңзыда Тывада тарып өстүрүп турар кызыл-тас, арбай, кырлыг-кара дээш өске-даа көдээ ажил-агый культуралары кирген.

Үстүнде айтылган докталадың негелделеринге даянган, кандаашкынның уржуунда когаралдарның хемчээлин федералдыг яамыга бадыткаар, когаралдарны дуглаар акша-хөреңгини камгалап алыр талазы-биле ажилды республиканың Көдээ ажил-агый яамызы чоруткан.

Шинчилел ажылдарын чоруткан түңнелде, кандаашкындан кургаан көдээ ажил-агый культураларының шөлдериниң ниити хемчээли 8 709,2 га болганы илерээн.

Баш бурунгаар санаашкыннарда алырга, республиканың ниити когаралы 70 572,920 муң рубль болган.

Кожууннар аайы-биле байдал мындыг:

Барыын-Хемчик кожуунуң 8 ажил-агыйының мал чеминиң культураларының шөлдеринде ниитизи-биле 780 гада өт-сиген канда кургаан, 7 779,420 муң рубль акша түңнүг когаралга ол ажил-агыйлар таварышкан.

Улуг-Хем кожуунуң 11 ажил-агыйының шөлдеринде ниитизи-биле 2 809,2 гада өт-сиген болгаш тараа канда кургаан, 18 028,0 муң рубль акша түңнүг когаралга ажил-агыйлар таварышкан.

Чаа-Хөл кожуунуң 7 ажил-агыйының мал чеминиң культураларының шөлдеринде ниитизи-биле 3 150 гада өт-сиген болгаш тараа канда кургаан, когаралдың ниити түңү 18 553,5 муң рубль.

Тес-Хем кожуунуң 2 ажил-агыйының мал чеминиң культураларының шөлдеринде ниитизи-биле 400 гада

өт-сиген канда кургаан, 2 440,0 муң рубль акша когаралга ажил-агыйлар таварышкан.

Чөөн-Хемчик кожуунуң 4 ажил-агыйының 770 гада өт-сиген болгаш тараа канда кургаан, когарал 13 972,0 муң рубль акша.

Сүт-Хөл кожуунуң 3 ажил-агыйының 800 гада өт-сиген болгаш тараа канда кургаан, 9 800,0 муң рубль акша түңнүг когаралга ажил-агыйлар таварышкан.

Агаар-бойдустуң уржуктарындан болган когаралдың чылдагааннарын чиге тодарадыры ам-даа уламчылап турар.

РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле хамааты камгалал херектериниң, онза байдалдар болгаш агаар-бойдустуң озал-ондаан чок кылырының кол эргелелиниң, 2022 чылдың сентябрь 23-те медээлери-биле алырга, бистиң республикада муниципалдыг чергелиг онза байдалдың ийи таварылгазы бадыткаттыган болгаш бүрүткеттинген. Ол дээрге Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээринге кончук изигден 600 га черге көдээ ажил-агый культураларының, Улуг-Хем кожуунуң девискээринге хөргүннүг кургаанындан 2809,2 га шөлге көдээ ажил-агый культураларының болгаш өт-сигенниң канда чок болганы.

Муниципалдыг чергелиг онза байдалдар режимин кириген кожууннарда онза байдалдардан когаралды чиге бадыткаар сорулга-биле Тыва Республика талазы-биле хамааты камгалал херектериниң, онза байдалдар болгаш агаар-бойдустуң озал-ондаан чок кылырының кол эргелелиниң, специалистери чорудуп турар.

КҮРҮНЕ АЧЫ-ДУЗАЗЫ

Хереглекчилерге дуза сектору

Регионнарның болгаш муниципалитеттерниң ачы-дузаны амгы үеде чүгле Күрүне ачы-дузаның чаңгыс аай порталы таварыштыр электроннуң ачы-дузаны хевиринге хөй функцияларлыг төптөргө "чаңгыс соңга" дамчыштыр ап болур. Чижээлээрге, кандыг-бир шынзылга алыр дээн болза, хүлээп алышкынга баш бурунгаар бүрүткедип алыры, хүлээп алырын манаары, билдирешишкын бижири, элээн каш документиленни көргүзери дээн ышкаш чүүлдер хереглекчилерге аажок шүүттүг.

Бо бүгүнү дүргедедир сорулга-биле "Хамаатыларның боттарының чугула херектиг хууда киржилгеи чокка күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаларның эң хөй кезини хонуктуң 24 шагының, неделяның 7 хонуу-

нуң дургузунда көргүзеринче шилчииниң Концепциязының дугайында" айтышкыны 2022 чылдың апрель 11-де Россия Федерациязының Чазаа үндүрген.

Бо айтышкынны херек кырында күүседириниң бир аргазы хөй функцияларлыг төптөргө хереглекчилерге дуза секторларын тургузары болган. Электроннуң хевирге күрүне ачы-дузаны алыр дээн хамаатыларга тайылбыр болгаш организас-техниктиг деткимчени хереглекчилерге дуза секторларының специалистери көргүзөргө, хереглекчи кижилер Күрүне ачы-дузаның чаңгыс аай порталы болгаш күрүнениң ачы-дузаның өске-даа электроннуң хевирлери таварыштыр ачы-дузаны ап болур.

Күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаның Кызыл хоорайда хөй функциялыг төвүнде хереглекчилерге дуза секторун

октябрь 10-да ажыткан. "Тыва Республиканың хөй функциялыг төвү" күрүнениң автономнуң албан чериниң директору Аркадий Өдөгейниң чугаа-зы-биле алырга, хереглекчилерге дуза сектору ажыттыган баштайгы хүнде-ле 50 хире хамаатылар оң ачы-дузаны көрүп, бо секторнуң ажыттыганына аажок таарзынганнар. Чүге дээрге олар күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаның электроннуң хевирлерин боттары дүрген алыр аргалыг болганнар. Күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаны көргүзеринден аңгыда, хамаатыларның документиленни электроннуң болгаш саазын хевиринге бо секторда хоолгалап берип турар. Аңаа база ачы-дуза ап келген кижилер аажок таарзынган.

Күрүне ачы-дузаны электроннуң хевирге ап чаңчыккан хамаатылар хереглээн документиленни боттары-ла долду-

руп алыр аргалыг. Электроннуң хевирге күрүне ачы-дузаны ап чаңчыкпаан кижилерге хереглекчилерге дуза секторунуң ажилдакчылары дузалажып турар. Ындыг дуза, ылап-ла, дыка ажыктыг дээрзин Долума Ховалыг чугаалап, бажыңында компьютер чок кижилер хереглекчилерге дуза секторунуң ажилдакчылары дузаны алырга алырынга өөренир деп шийтпирлээнин дыңнатты.

Хереглекчилерге дуза сек-

торун Кызыл хоорайның хөй функциялыг төвүнде ажытканы күрүне ачы-дузаны электроннуң хевирге ап өөрениринге болгаш чаңгыгарына дыка ажыктыг организастыг арга дээрзин Долума Ховалыгның шийтпир бадыткал деп болур. Бажыңында компьютерлер, электроннуң почта дээш амгы үениң харылдазының техниктиг эт-херексели чок кижилер эвээш эвес болгай.

/ Шаңгыр-оол Монгуш.
Ада ТЮЛЮШУҢ
тырттырган чуруу.

/ Андрей, Уран Монгуштарның азыраан куштары.

Ийнинц индюк куштары

Тожу кожуунун Ий суурунун чурттакчылары Андрей, Уран Монгуштар индюк болгаш дагаа куштарны азырап чоруур ховар өг-бүлелерниң бирээзи. Ырак-узак, шириин агаар-бойдустуг Тожу туржук, Тывада индюк куштар азырап турар улус дугайында дыңналбас болгай. А Тожуда Дагаа азырап турар улустун саны безин эвээш – чүгле Доора-Хем болгаш Ий суурда дээрзин Көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Чайна Соруннай дыңнадып турар.

Хөй ажы-төлдүг болгаш ажилчын-кежээ Монгуштарның өг-бүлөзи эрткен 2021 чылда дагаа, куштар азырап эгелээри-биле, ТР-ниң Куш-ажыл яамызы дамчыштыр, социал керээ чарып алгаш, Кызылдан дагаа оолдарын садып алган. Бичиизинден тура ада-иезиниң дагааларын чемгерип, кады төрөөн угбазының ажилдаар чери Кызылдың куш фабриказынга база дузалажып ажилдап турган арга-дуржулгалыг-даа болза, аал-оранның херээжен ээзи Уран Монгушка бачым хүннер эгелээн.

Кызыл – Доора-Хем аразының узун оруунга, саазын коробка иштинге суп алгаш, автомашинага сөөртүп эккелген дагаа оолдары оңул-чиңгил черлерге соктадып каапкан болган. Коробкадан уштуп алырга, ийи бут кырынга туруп албас, кээп дүжер. Үр болбаанда дагаа оолдарының хөй кези өлүп-хораан болгаш хөй чидирлиг болганын ол сактып чугаалады.

– Күрүнөдөн алган акша-хөреңгимни канчап дедир

эгидер кижии боор мен деп дүвүрөп, боданып халып тургаш, черле бо байдалдан уштунар аргазын тып алдым. Кожуун төвү Доора-Хемден ырак эвесте Салдам суурда дагаа оолдарын боду чазылдырып турар орус херээжен кижиден дагааларны садып алдым. Сөөлүндө боданып олурарымга, өске мал-маган-биле бир дөмей, дагаалар-даа, индюктар-даа база агаар-бойдуска тааржыр-таарышпас болур чүве-дир. Бо хүннерде агаарның температурасы дыңзыдыр сооп, хар, долу катый чаап турар үеде доңа бээр ирги бе дээш, чылыг кажаже чаңгыстап туткаш, күш-биле кири суп каарывыска безин, соовустан дедир үнө халчып кээр болду. Ооң соонда соок агаарга ишти-хырни аарый бээр ирги бе деп бодааш, демир хана-карак кажаны эрги (ковөр) хевис, чадылгар-биле чылыглап, шуглап-даа турдус. Ону-даа херекке албас, черле соокка шыдамык куштар болду. Эгезинде дыка муңгарып турган бодум, ам кээп сагыжым ажып, чийгей берген. Шынап-ла, шын кылган-дыр мен. Тожунуң, тус черниң агаар-бойдузунга тааржыр куштар азыраар турган-дыр мен деп иштимде өөрүп, дыка амырадым. Бо хүннерде дагааларның-даа, индюктарның-даа саны аажок өзүп көвүдээн. Нитизи-биле 15 баш чаа чазылган индюктарны садып алган кижии мен. Оон бээр 3 ай болду – деп, Уран Монгуш хөөреді.

Шак бо азырап турары эъткир уксаалыг индюктарның эддиниң амданы

инек эди-биле кара ояр, какпактаан эът (тушёнка) база кылып болур. Ылаңгыя Тожу тайга-сын черде болгаш, сезон аайы-биле аңнап-диңнеп, каттап-тооруктаан кижилерге-даа садып-саарып алырының аргалары бар.

Бичии дагаа база индюк оолдары садып алырга, чамдык улустун шала кочулаккап турганын Уран Монгуш ам каттырып чугаалаар болду. «Чүге хары угда улуг индюктар, дагаалар садып албадың, шупту өлүп-кырлып каар!» – деп-даа турган улус бар. Херек кырында шупту чүве кижиниң бодундан, кызымаандан хамааржыр. Эки чемгерип, хайгаарап, азырап келгениниң ачызында, амгы үеде чаңгыс-даа чидириг чок, шупту куштарны өстүр азырап алганнар.

«Индюктарны бир көрүп турарга база дыка солун. Кажая иштинге эң күштүглери шала кошактарын базынчактап эгелээрге-ле, шош-содаа үнер. Бо куштарның аразында баштыңчызы болур эң улуг индюкту бичии уруум Василий деп шолалап алган. Индюктарның угаанныы аажок, кижии чугаазын дыка дыңнаар. Шыкпыш тудуп алгаш: «Ам ынчаар чокшур болзуңарза, езулуг шыкпыштаар эвес мен бе, соксаңар!» – деп кончугулаптарыңга, оожургай бээр» – деп, Уран сонургатты.

ЧАШТЫНЫП ОЙНААР

Бир хүн куштар ээлери индюктарының санының эвээжей бергенин эскерип каан. Ыт-кушка шамнаар чазып дедиде турган үезинде, школадан өгнүң бичии уруу чедип

чараш болгаш дүгү база силиг болур. Дагаалар болза, ногаа аймаа чивес. Дагаа оолдары морковь, картошка каап бээрге, аңаа дегбес, шуут чагдавас-даа. Оларга бодаарга, индюктар чем холувас, чүнү-даа чип алыр болган.

Индюктарны доктаамал кажаяа тутпас. Херим иштинге хүнзедир-даа оъттаптар. Чүгле оларны камгалаар, кадарар апаар. Өг-бүлениң уруглары школага өөрөнгөш чедип кээрге, хой кадарчылары ышкаш, холдарында даянгыштар тудуп алгаш, херим иштинге туруп алыр. Оон башка суурнуң ыттары ол-бо талазындан кире халчып кээр. Мооң мурнунда чеже-даа дагаа, индюк оолдары алыскан болгаш пат кезээн дээрзин куштар ээлери чугаалады. Оъттап алырга, даянгыштар-биле бичии ай дээрге, индюктар боттары-ла кажазынче кире халчы бээр. Кажая аксы ажык турар, үндүр сывыртавас-ла болза, боттары оон үнмес, ында базып турарлар.

Ук куштарны чемгерери дыка берге болган. Салып берген чегин болганчок тө, чая базып кааптар. Ынчангаш хөй тавактар салган ажык чок деп түңнелге олар келген. Ажыглап каапкан автомаши-

/ Ий сумузунуң чагырга даргазы Урана Чечен.

келгеш, «Бо тавактарны чүге доңгайтыр октапкан чүвөл, авай?» – дээш, көдүрүптерге, читкен куштар ында чаштынып чыдар болган.

«Индюктар дыка оюнзак куштар болду. Кажазының иштинге алгыржып-алгыржып, аай-дедир ужуп туруп бээрлер. Колдуунда чемгерип, карактап-ла турар кижии боорумга, кайы ырактан танып кааш, кажаның бир ужундан өске талазынче мээң кылаштаан аайым-биле халчып туруп бээр» – деп, Уран Монгуш хүлүмзүре аарак хөөрей-дир.

Күзүн индюктарга морковь, картошка, свекла дээн ышкаш ногаа каап бээр. Оон аңгыда, тараа болгаш ногаа аймаандан холуксаа-биле чемгерер. Мындыг чем куштарның кадыныга ажыктыг, ол ышкаш оларның даштыкы хевирі шевирин,

на дугуйлары-биле тускай чал азы деспи кылгаш, аңаа чем салып бээрин шиитпирлээн-нер.

Тожу кожуунун Ий сумузунуң чагырга даргазы Андрей, Уран Монгуштарны өскелерге үлегер-чижектиг, кызымак өг-бүлө деп үнелээр болду. Ынчангаш эрткен чылын социал керээ-биле дузалал ажил-агыйын ажыдып алыр күзелін илередип, мөөрейге киржир билдиришкин кирирге, оларның дилээн хандырып деткээн. Келир үеде Ий сумузунга куш фермазын ажыдар сорулга салдынган. Бо улуг ажилдың чүгө эге базымнары-дыр. Чоорту өске өг-бүлелерни база деткивишаан, черле куш фермазын ажыдып алырын тус чер чагыргазы планнап турар.

/ МЕРГЕН ОНДАР.

АДА ТЮЛЮШТУҢ ТЫРТ-ТЫРГАН ЧУРУКТАРЫ.

АМЫДЫРАЛДАН ЭСКЕРИГЛЕР

Өске дылдан дорт очулгалар

Таптыг эскерер чүве болза, тыва дылда кол нуруузуна орус дылдан дорт очулдуруп каан сөстөр эңдерилген. Олар моон-даа соңгаар немежир, көвүдээр. Ону доктаадыптар харык база чок, амыдырал боду-ла ындыг арганы дилээр кылдыр иттирип келген-дир. Ынчап кээрге маңаа дылдың арыының, литературлуг дылдың норма-чижектериниң дугайында сагындырыглар анаа-ла бир хоозун домак, аас човаа апаар. Улус ол сөстөрни канчаар ажыглаарга эптиин, утказынга чоок болурун бодаар апарган. Амыдыралдан дорт очулганың каш-ла борбак чижектерин маңаа кирип көрейн.

Крутой, крутые парни – кадыр, кадыр эрлер. Бир социал бөлүктөн “Кара-оолдуң кадыр эрлери канчап барган?” деп айтырыгы номчаан мен. Ылавылап кээримге, “Чоннуң оолдары” деп шимчээшкениң киржикчилерин ынчап турар болган. Арага-дары аймаан, эзиртир чүүлдерни бүдүү садып турар черлерден, ында сандараан корум-чурумдан ырмасыраан кижилер ынчаар бижип турар

болган. Чүге “Чоннуң оолдары” дээрге ук шимчээшкени чогуу-на Ш. Кара-оол дарганың үезинде улуг деткимчени ап, кончуг хөгжөөн турган. Ынчангаш дарганың адынга ону чыгай көрүп турары ында хевирлиг. Арагалаашкын, бүдүү арага садыглаашкыны-биле демисел – ук шимчээшкениң ажил-чорудулгазының угланышкыннарының бирээзи ол ышкаш чүве.

Лежачий полицейский – чыдар-шагдаа. Бир чамдыктар ушкан-шагдаа-даа дижит-ле. Чүге ыяап-ла ушкан-шагдаа боор чүвөл дээрге “чыдар” биле “ушкан-ның” аразында ылгал чүү боор, демей-ле черде төк кээп ушкан ышкашыл дээр. Улустуң баштаандан база бир сөс ажыглалга киргени ол-дур.

Ссылка – шөлүлге. Мону тыва дылда социал бөлүктөрдө эң хөй ажыглап турар апарган – “Ол чүүлдүң шөлүлгезин менче октап бериңерем”. Чогуу интернетте капсырылгаларга хамаарыштыр алыр чүве болза, “айтылга” деп сөстү ажыглаза, утказынга чоок болур боор. “Ссылка”, “ссылать в Сибирь” дээрге “шөлүлге”, “херектенни Сибирьже шөлүүрү” деп бил-

динер, а кандыг-бир капсырылганың айтылгасы эвес. Ынчалза-даа соң-даарта ук билишкени “шөлүлге” хевээр улаштыр ажыглаттынып чоруй баар деп каразыг бар.

Видеону – биидең, аудиону – аадаң деп турар апарган. Ол сөстөр чүнү илереткенин билбесим-не шын. Адаарынга демейлештирип ажыглай бергени чадавас. База-ла улаштыр ажыглаттынып чоруй баар деп каразыг бар.

Словарь – сөстүк. Бо очулга-биле чүүлдүгзүнүп болур хире. Канчаарга-даа сөс курлавыры-биле, сөстөрниң очулгазы-биле холбашкан билишкени-дир. “Текст”, “текстовка” деп сөстөрни “сөзүглел” кылдыр очулдуруп турар апарган бис. Чоокка чедир ындыг сөс тыва дылга турбаан болдур ийин. Ындыг билишкени шаанда ТДЛТЭ-ШИ-ниң аныяк дыл эртемдени У.П. Өпей-оол (Бичелдей) чогааткан деп шам бар, аңаа Ульяна Павловнаның удурланмаанын бодаарга, ук шам үндөзүн-дөстүг хире. “Сөзүглелди” амга чедир ажыглап чор бис, а “сөстүк” чүдөн дорайтаан деп.

Сотовый, сотовая связь – соталыг, соталыг харыл-

заа деп очулдуруп турар бис. Уялыг харылзаа-даа дижит-ле, ынчалза-даа ол нептерел албаан чүве ийин. Моолдар ону чугаалажыр, сооттажыр деп уткалыг ажыглап турар. Бир кезек үеде Кызыл-Маадыр Симчит деп эртемденивис “сотовая связь” деп сөс каттыжышкынын “сооттуг харылзаа” деп ажыглаарын саналдап турган чүве. Черле барымдаалыг хире чүве ийин ол. Оң чиңгине утказы-даа ол ышкашыл – чугаалажыр, сооттажыр.

Электронный ящик, электронная почта – электронуг хааржак, электронуг почта дижит турар апарган бис. Кысказы-биле чугаалаарга, харылзааның бир хевир-дир ийин. Шаанда “шуудаң” деп моол сөстү ажыглап турган болгай бис, чоорту ону эргижирээн сөс дей берген. Ону чоп дагын ажыглап болбас боор, электронуг шуудаң болуп чорай-ла, канчаарга-даа тыва дылдың сөс курлавырында сөстөрниң 20 хуузу моол дылдан укталган болур. Ону мен эвес, а дыл шинчээчилери бадыткап каан чүве. Кожа-хелбээ болганывыс, амыдыралывыстың омур-хе-

виринің, езу-чаңчылдары-выстың чаңгыс аайланчаа аңаа салдарлыг болганы чугаажок.

Алкоолик – кылын арагачы. Одаг чанынга хөөрежи, бир шил чүве бүдүүлөп ижип орган ийи ашак ыяш-даш, суг дажып маңап турган аныяк оолга бир дашка чүве бээрге, оозунуң чугаа-сооду үнүп, буттары олуй-солуй бастынып турар апарган дижит. “Ээ, бис ышкаш кылын арагачыларга бырашпас-тыр сен, дуңмам” дээн чүве-дир. Оон тура-ла “алкоолик” деп сөстү “кылын арагачы” дижи берген.

Зарядное устройство – октаг, октаар херексел. “Телефонум октап алдым” дижит бис. “Чемгерип”, “семиртип”-даа дижит-ле. Ынчалза-даа баштайгызы черле чогуу-мчалыг дыңналыр. Телефонум чемгерип азы семиртип алдым деп хаая чугаалаар.

Чугаа-домаавысты эскерер болза, мындыг чаа сөстөрниң тыптып келгенин херечилери болур бис. Оларның чедимчелии-даа, шала хирелии-даа бар. Баштайгылары харын соң-даарта кылын ажыглалче кире берген болур чорду. Хор боор эвес, хынаып көрүңер даан. Ынчан харын кайгамчык эскериглерни аядаар силер.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

ХУУДА БОДАЛ

Чолаачының саналы

Тываның дугайында шагдан бээр “Дугуйлар кырында республика” деп чугаалажыр болгай. Ол черле шын. Мен бодум барык дөртөн чыл ажыг үе хире чолаачылап, Тываның оруктарының барык шуптузунга халдып каапкан мен. Оруктар ажил-херектерниң дамыры дээр черле чөп. Орук экиде чер аразын чолаачы кижилер ырак дээр эвес, дүне-хүндүс-даа чорук-херээн бүдүрүп чоруптар.

Республиканың орук четкизин экижидер талазы-биле эвээш эвес ажилдар сөөлгү чылдарда кылдынганын көрүп чор мен. “Айыыл чок болгаш эки шынарлыг оруктар” деп программа ёзугаар Тываның оруктарын септеп, чаартып турар деп солун-сеткүүлдерден номчуур, радио-телевидениеден дыңнаар-дыр мен. Чүү деп чүү дээр боор, автомобиль оруктарының шынарының экижээни, оларны асфальтылап дескилээни көскү. Кызыл – Тээли автомобиль оруунда чамдык

черлерни септээн соонда, барыын кожуннар биле найысылал Кызыл хоорай аразында машина-балгаттыг аргыжары мурнуку үезинден дүрген болгаш пассажирлер аргыштырылганынга айыыл чок апарган, автомобиль озал-ондаа элээн эвээжээн.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг кожуннарны кезип чоруп тургаш, оруктарның байдалын боду көрүп, тус черлерниң чурттакчыларының болгаш удуртукчуларының санал-оналын дыңнап, септелге эргежок чугула апарган оруктарны септээр болгаш аңаа херек акшаны үндүрүп бээриниң дугайында шийтип-пирлерни хүлээп ап турар деп телевидениеге чугаалап турганын база дыңнадым. Ол кончуг шын де, чоннуң караа черле көскү болгай.

Ынчангаш бодум хуумда мындыг бодалымны илередиксеп чоруур кижилер мен. Кызыл – Тээли орукту кажан, канчаар септээрин баш бурунгаар планнап тургаш, септелге-тудуг ажилдары чорудары белен участоктары орук тудуунуң албан черлери

шилип ап турар хевирлиг. Чижээлээрге, Шагаан-Арыг хоорайның адаа талазында дөңнү куду Чааты шынаа-зынче кирип дагылыг черде участокту ийи-үш чыл бурунгаар септеди. Ол септелгени соңгаарлаткаш, оң орнунга Арыг-Үзүү биле Ак-Туруг аразында орукту септээн болза, эки. Ол орукта чоогалар, дөңнер бар болгаш, аңаа автомобиль шимчээшкени элээн эпчөк деп болур.

Бо 2022 чылдың чайын Сукпак суур адаа талазында, Боом дагың баарында орук участогун септеп, улуг эвес көвүргүнү тутту. Оруктуң бо участогу элээн дески, Боом дагдан баткан хар-чаъс суу орук чалын ажыр агып чытканын черле көрбээн мен. Бо участокка септелге ажилдарын база соңгаарладып болур турган. Оң орнунга Боом даг биле Элегес-Аксы аразында орукта 824 – 825 километрде

автомашиналарга айыылдыг оңгар бар болдур ийин. Ол оңгарже кире-даа, үне-даа халдырга, уткуштур кел чоруур автомашина көзүлбес. Орукка шимчээшкенин чурумун сагы-вас, кайы хамаанчок халдыр “тенек” чолаачылар аңаа орук айыыл-халавы үндүрүп болур. 824 – 825 километрде оңгарны кежир көвүргү туттары кончуг чугула деп бодаар мен.

P-257 автоорукта машина-техника шимчээшкенинге айыылдыг участок Баян-Кол биле Ийи-Тал аразында болдур ийин. Чиге айтыр болза, 864–870 километрлерде. Ында дөңнер, ээр черлер бар, ам артында орук ында элээн кызыы. Оваарымчалыг чорбас болза, озал-ондак болуру мында. Шаанда, совет үеде, 1980 чылдарның ийиги чартында Баян-Кол сумузу биле Ийи-Тал аразында орукту элээн дорт кылдыр чаартып турар ажил эгелээн турган чүве. Ийи-Тал

үстүү талазында улуг чооганы кежилдир көвүргүнү тутар дээш, чооганың ийи талазынга чалдарны-даа бедидир үстүрген, келир үениң оруунуң чамдык участоктарын чалдаан-даа. Ол чал ам-даа көстүп чыдар. P-257 автоорукка автомобиль шимчээшкени ылап-ла айыыл чок болзун дизе, Кызыл кожуннуң Баян-Кол арбан биле Улуг-Хем кожуннуң Ийи-Тал суурунун аразында чаа орукту тутары чугула апарган.

Билип тур мен, ол орукту тутары кончуг берге, даг-даштыг чер-дир, ажилдың хемчээли дыка улуг, хөй акша-төгерик база херек. Ынчалза-даа ол орукту кажан-бир тутар уjur-луг. Улуг дыка соңгаарлаткан херээ чок боор. P-257 оруктап халдып турар чолаачылар мээң-биле чөпшээржири чугаажок.

/ Көк МОҢГУШ, хоочун чолаачы.

“Деткимчеже” узун оочур бар

Октябрь 10 – Бүгү-деле-гейде тодаргай чурттаар чери чок кижилерниң хүнү. Шак бо чидиг айтырыгже хөй-ниитиниң кичээнгейин угландылар хүн. Кандыг-даа чылдагааннар узун, шак мындыг байдалда келген бол, дириг кижилер болган-да, оларга чогуур кичээнгейни күрүнениң талазындан салган турар ужурлуг. Кызыл хоорайда республика деңгелдиг “Деткимче” төвүнде тодаргай чурттаар чери чок кижилерге дуза кадып, чогуур хемчеглерни чорудуп, түр када аңаа чурттап болур арганы берип турар салбыр база бар. Ооң эргелекчизи Чаян Вячеславович Сентябрь ук салбырның ажил-чоруду-газын таныштырды.

Ниитизи-биле салбыр-да 25 киж чурттаар орун көрдүнгөн – 10-у херээжен улуска, 15-и эр улуска. Тодаргай чурттаар чери чок кижилерни назы-хар барымдаалавай, хүлээп ал-гаш, ашкарып-чегерип, идик-хеп-биле хандырып, чурт-талгаже көрүжүн өскерттип, улгады берген улусту бажың-интернаттарже чорударынга дузалажыр талазы-биле ажилды чорудуп турар.

Шак ол кижилерниң тодаргай чурттаар чер чок артып турарының чылдагааннары аңгы-аңгы дээрзи билдингир. Амыдыралдың янзы-бүрү бергелеринге таварышкаш, угбайн баргаш, шын эвес орукче кире бергеннер, бажың-балгады өрттөнгөн, ажи-төлүнгө, төрөл-дөргүлүнгө, уругларынга аартыктаткан, хосталгазын казыттырып, шииттиргеш, келгеш, чурттаар оран-сава чок арткан кижилер, боттарының алыс кошкак, сула аажы-чаңы-биле амыдыралга ээлээр черин тыппайн барганнар, арагага алыскаш, ниитилелден үндүр октаттырганнар...

Шак бо салбырга кирген соонда, оларның чоок улузу, дөргүл-төрелдерин дилеп тыпкаш, өг-бүлезинче эгидер ажилды баштайгы 3 – 5 хонук дургузунда чорудар. Чамдык таварылгаларда төрелдери тыпты-даа бээрже, дораанна эгидип бериптери база болдунмас. Аңаа 1 – 2 ай чурттапкаш-даа, чана бээрле-

ри бар. Дуза хереглеп турар хамаатыларның хөй болганы-биле, “Деткимчениң” бо салбыры үргүлчү долу болур. Буяныг албан чериниң ачы-дузаны алгаш, өг-бүлезинче азы социал албан черлеринче чоруптарга-ла, дараазында узун оочурдан улус немежип турар. Ажилдаптар шыдалдыг аныяк улуска ажилды тып берип, чуртталгаже чүткүлүн оттурарын кызыдып турар.

МАГА-БОТ БОЛГАШ САГЫШ-СЕТКИЛ ЭМНЭЭШКИНИ

Кижиниң кадыкшылы бирги черде болганда, эмчи дузанын чедирип, сагыш-сеткилиниң кадыкшылын экижидери-биле психолог база ажилдап турар. Тодаргай чурттаар чери чок кижилерни түр када чурттадыр салбырның психологу Чанита Дуган-оол-овна Ооржак салбырның чурттакчыларының канчап чуртталганың берге байдалында келгенин тодарадып, сагыш-сеткилин үлежип, психологтук байдалын экижидери-биле чогуур ажилдарны чорудуп турар.

“Маңаа мага-бот-даа, сагыш-сеткил-даа талазы-биле улуг хилинчек чүктээн улус келир. Оларга күш-ажыл-биле эмнээшкин, арга-сүмө кадар, арт-терапия дээш оон-даа еске аргаларны ажыглап тургаш, сагыш-сеткилин чи-гедип, чуртталгаже бурунгаар орук барын билиндирерин кызыдып турар бис. Арт-терапияның хевирлери аңгы-аңгы болур. Чуруктар, хөгжүм,

элезин дузазы-биле база психолог кижиниң ажыглап болур аргалары-ла хөй” – деп, Чанита Ооржак чугаалады.

Аарыг улусту поликлиника-га чедирип, эмчи шинчилгезин эрттирип, чогуур эмнээш-кинин алыры-биле дузаны кадык турарын салбырның фельдшери Шолбана Доржу-евна Сат демдеглээн:

“Киж бүрүзүнүн хан базыышкынының бедик, чавызын, мага-бодунуң температуразын болгаш ниити кадык байдалын хүннүн-не доктаамал хынап турар мен. Аарыг улусту эмчиге кириер, катап-катап анализтерин дужаадыр, бажың-интернатче дамчыдар ажилдар доктаамал чорудуп турар. Улгады берген назылыг, кадык кызы-гаарлыг чыдар улус база бар. Оларның арыг-силиин чогуур байдалга тудуп, салбырның ажилдакчылары-биле демне-жип ажилдап турар бис”.

КҮШ-АЖЫЛ КИЖИНИ ЭМНЭЭР

Ол ышкаш күш-ажыл дуза-зы-биле эмнээшкин чорудар аңгы угланышкын база бар. Кудумчуга үр чурттап турганындан кижиниң амыдыралда доктаамал кылып чорууру аш-чем кылыр, идик-хеп чуур дээн ышкаш ажилдарны кылыр чаңчылдар уттунду-ра берген база болгулаар. Дараазында амыдыралга бергедээшкиннер турбазын дээш ук чаңчылдарны эгидери-биле база ажилдарны чорудуп турар. Картофель, ногаа аймаан суггарар, ооң

оңдун аштаар, дагаалар чегерер, бодунуң түр-даа када болза, чурттап олурар оран-савазын долгандыр арыг-силигни тудуп чаңчыктылары-биле, ажилдакчылар чурттакчылар-биле кады субботниктерни чорудуп турар.

Сан-чурагай-биле алгаш көөрге, бо чылдың 9 ай дургузунда ук салбырга 62 киж дузаны алган. Оларның 44-ү эр, 18-и херээжен улус. Назы-хар аайы-биле 18 – 30 хар аразында 1 киж, 31-ден 45 харга чедир 5 киж, 46 – 60 харга чедир 23 киж. 61 хардан өрү 33 киж. Эң-не чидиг айтырыгларның бирээзи – чамдык улуг назылыгларның кудумчуга чурттаар чери чок артып турары болуп турар. Чылдан чылче доктаамал чурттаар чери чок кижилер эвээжеп турар-даа болза, 61 хардан өрү база кады кызыгаарлыг кижилер хайгаарал чок артып турар тава-

рылгалар көвүдеп турар. Улуг назылыг улус эрткен чылын 11 киж турган болза, бо чылын 33 чедө берген. Кады кызыгаарлыг улус эрткен чылын 9 киж турган, а бо чылын 16 киж четкен.

ТҮҢНЭЛ СӨС ОРНУНГА

Амыдыралга чүү-даа турар. Шак бо чидиг айтырыг тыптып келгенден бээр, кудумчуга турумчаан, доктаамал чурттаар чери чок кижилерниң саны чылдан чылче немежип олурар. Ол айтырыгны чүгле күрүне албан черлериниң кырынче чууй идип каары шын эвес. Ажыг кыш эргин артап кирип келди, кудумчуга чурттап турар чонувусту канчалза экил? Бодапдарыңар-биле үлежиринче чаладывыс.

/ Чыжыргана СААЯ.

Чуруктар

Буян ООРЖАКТЫ.

Күш-ажыл – эмнээшкин

Хову-Аксының дазылга бажыңының чанында тарып олурткан георгин, ноготки, циния, космоя деп чечектерниң үрезиннерин улуг назынныглар өөрүшкү-биле чыып турганнар.

Арыг агаарлыг черге шимченип ажилдаарга, мага-боттун күш-шыдалы экижиер болганда, күш-ажылды эмнээшкин кылдыр ажыглаар дээрзин дазылга бажыңның күш-ажыл инструктору Чойган Сарад-оол тайыл-бырлаан.

Угаан-бодалындан аңгыда, холдарының күш-дамырын ажыглаар харысалгалыг ажил, чечектерниң бичии-бичии үрезиннерин чыыры өөрүнчүг болган.

«Идепкейлиг узун назын» деп күрүне программанын шак ынчаар боттандырып турарының дугайында республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы дыңнадып турар.

ТАВГА ДӨП

ЧЫЛДЫН

/ Р. ДЕМЧИК.

Авамның күзелін боттандырдым

Өске чылдарда республикага эмчи кадрлар айтырыны нарын байдалга турган болза, бо сөөлгү ийи чылда байдал чүгээртеп, Тывадан дашкаар ажилдап чорупкан эмчилер катап чанып кээп эгелээни көскү апарган. Күрүнениң талазындан "Кадыкшыл" национал программада кирип турар янзы-бүрү программалар эмчилерге шилилге кылып органы берип турары кол чылдаганнарның бирээзи дээрзин эмчилер боттары чугаалап турар. Оларның дугайында "Шын" солунга база удаа-дараа бижип турган.

Бо удаада "Көдээ черниң фельдшери" программа-биле Тываның кыдыг-кызыгаарында турар Мөңгүн-Тайга кожуунунун чедери берге Тоолайлыг суурунун фельдшер-акушер пунктузунун фельдшери Чойган Николаевич Куулар-биле чугааны кылган бис. «Кадык камгалалы» национал төлөвилел боттанылгасы-биле туткаш, бо чайын ажилгалче кириген, эмчи дузазын көргүзеринге амгы үениң-биле дериттинген, изиг, соок суглуг ФАП-та фельдшер эмчи ажилдаа-ла, чартык чыл четпээн. Бодунун өскөн-төрээн чери Сүт-Хөл, өг-бүлезинин чурттап турар чери Кызыл хоорай, ажилдап турар чери Тоолайлыг суур. Мындыг тарамык байдалда ажилдап турар-даа болза, ону бергезинмейн, хүлээнген ажилыңа бүгү сеткилинден бердинип ажилдап кирипкен.

"Эгезинде "Көдээ черниң фельдшери" программа-биле ажилдаар дээш, резюмемни ынаар-мынаар салгылаптарымга, Ямал-Ненецк автономнуг округче дораан чалай берген. Акша-шалыңы шыырак-даа болза, чер аразы ырак болганындан чорбайн бардым. Оон өг-бүлөм-биле сүмелешкеш, Тывага ажилдаар деп шийтпирлеп алган бис. Ынчан мени Кадык камгалал яамызы Эрзинниң Качыкче ажилдаарын сүмелзэн. Ынаар чоруурунга белеткенип

турумда, Мөңгүн-Тайганың төп кожуун эмнелгезинин улуг эмчизи Дугаар-оол Шожал-Даржаевич Хертек Тоолайлыгга ажилдаарын сүмелзэн. Өөм ишти Мөңгүн-Тайга чурттуг болганы база бир чылдагаан болуп, ынаар чая тырта берген чүве. Ынчалдыр бо хүнге чедир чаа ФАП-та ажилдап турар мен" — деп, аныяк фельдшер чугаалады.

Чойган Куулар школыны Сүт-Хөлге 2001 чылда дооскаш, шериг албанын эрттирген соонда, 2005 чылда Красноярск крайның Дивногорск хоорайының медколледжинче өөренип кирип алган. Ону ол 2009 чылда фельдшер мергежилдиг дооскан. Аныяк фельдшер эмчи бодунун ажил-агыжы намдарын төрээн кожуунунун төп эмнелгезинден эгелээш, ол-ла кожуунун дүрген эмчи дузазы чедирер албанынга фельдшерлеп база ажилдаан. Эмчи мергежили-биле ажилдаан үелеринде 2017-ден 2022 чылдың чайынынга чедир, беш чыл дургузунда, Кызылдың 55 дугаар мотоадыгы бригаданынга эмчи ротазынга ажилдааны онзагай черни ээлеп, оон турсоруун улам быжыктырган. Аныяк фельдшер каш удаа шериглер-биле республикадан дашкаар үнүшкүннерге кирип, чижээ, Донецк чоогунда кызыгаарга дайынчыларга эмчи дузазын чедирер ажылы аңгы-аңгы байдалдарга чоруп турган.

"Ол үеде шериг оолдарның колдуунда-ла оорга, бүүректери аарыыр, соокка чиңнедип каапкан болур чораан. Эр хиндиктиг, бистиң төрээн чуртту камгалаар, кадык-бергени шыдажып эртери — ыдыктыг хүлээлгевис болгай. Бо-ла эскерип чоруурумга, ылаңгыя бистиң оолдар дыка шыдамык, черле бергелерге торулбас, белең-селен оом-моом аарып тур деп баажыланмас чорду. Эрткен чылын Россияның камгалал сайыдының дужаалы-биле эмчи роталарында ажилдап турар эмчилерни мөөңнээш, коронавирус өөскүп турган черлерге тарады октап

эгелзэн. Меңээ Хакасия таварышкан. Аңаа хамчыктыг аарыгның калчаарап өөскүп турган үезинде дөрт ай ажилдадым. Аарыг чоорту чавырлып эгелзэрге, чандырыпкан. Ол аразында шериг кеззэнге ажилдаар херээм хуусаазы төнө бээрге, бо чайын "Көдээ черниң фельдшери" программа-биле Мөңгүн-Тайгаже ажилдап чорупканым бо" — деп, фельдшер эмчи немеди.

Кайызы-даа эмчи мергежилдиг аныяк өг-бүлө Чойган биле Байлак Кууларлар 9 класс кыстыг, 2 класс оолдуг. Байлак Бады-Байыровна республиканың перинаталдыг төвүнде анестезист

эмчи сестразы. Кайызы-даа улустун кадыын камгалаар мергежилди шилип алган болгаш, ажилдың чай чогуң эки билер. Үр үеде ында-мында чурттап турар-даа болза, барык өөрени берген.

Чойган Николаевичинин өскөн өг-бүлезинде эмчи мергежилдиг кижик чок боорга, авазы аңаа бичии турда-ла эмчи болурун чагып турган. Чойган Николаевич авазының күзелін боттандыргаш, оон кадыынче улуг кичээнгейни салып, чайлыг үезинде 69 харлапкан авазын база эмнеп турар. Александра Кызыл-ооловна Куулар Сүт-Хөл кожуунун хүндүлүг хоочуну.

Уругларының ачазы чок болган соонда, дөрт ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, чонунга ажыктыг ажилды кылып чоруур кижилер кылдыр кижизиткен.

"Эмчи мергежилин чедип алгаш, ажилдап келген үемде чер-черлерде чоннун кадының байдалы чурттап турар чер-девискээри, бойдузундан база дыка хамааржырын эскерер чордум. Чижээ, Тоолайлыгның чонунун белең-селен аары-вазын магадаар мен. Суурда школының, чагырга черинин, клубтун ажилдакчылары, өөреникчилер бар. Хей кезии тайгада мал малдаан кадарчылар болур. Бо каш ай ажилдаарымга, ийи-чаңгыс хан басыышкыны чавызаан, көдүрүлген улустан өске араан кижик келбээ. Агаар-бойдуз кайгамчыктыг чараш, арыг. Чип турар чеми база экологтук арыг чемнер. Дыка хүндүлээчел, эки чон аразында ажилдап турарымга өөрүүр чордум. Черле ынчаш, кожуунун эмчи коллективи база демниг, улуг эмчизи ажилыңа бердинген, байлак дуржулгалыг, аныяктарны деткип билер эмчи деп хүндүлөп көөр-дүр мен" — деп, Чойган Николаевич түңнөп чугаалады.

"Көдээ черниң фельдшери" программа эзугаар күрүнөден деткимчеге алган 1 сая рубль аныяк эмчилерге келир чылын хоорай чанынга бажың тудуп алырыңа хереглеттинер деп, фельдшер чугаалап турду. Ол ышкаш сагышта чаңгыс аңчыг чүүл — чуртта болуп турар дүшкүрлүг байдал. Ылаңгыя аныяктарга келир үеже хөгжүлделиг план тургузары арай-ла нарын болуп турар. Ындыг-даа болза "Келдирти бээр болза, боданмайн-даа, өске өөрүм-биле деңге мобилизацияже чоруурунга белең мен. Өг-бүлөм база баш бурунгаар ол дугайында билер. Амдызында улуг план салбайн, шаавыс-биле чонга ажыктыг болур дээш кызып ажилдаар бис" — деп, эмчи чугаазын доосту.

И. К. МОНГУШ.

Чуруктарны интернеттен алган.

Тываның Кадык камгалал яамызы шериг албан-хүлээлгелиглерге бүгү талалыг деткимчени көргүзүп турар

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даасканы-биле, республикада тускай шериг операциязының киржикчилери шериг албанныгларга, долу эвес мобилизация-биле кыйгырткан курлавыр шериглерге база эки турачыларга "Серебрянка" санаторий-профилакторийниң бааза-зынга реабилитация эртерин организастан.

Бо хүн тыва чазактын Аппарат хуралыңа Владислав Ховалыг Тывадан мобилизастаттын-

ганнарны, эки турачыларны база шериг албанныгларны болгаш оларның өг-бүлелеринин кижигүннерин уттуп болбас, оларга бүгү талалыг деткимчени көргүзөр, оон иштинде эмчи дузазын база чедирер деп чугулалап айткан.

Тываның кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Марианна Куулар шериг албанныглар, мобилизастаттыг хаммаатылар болгаш оларның өг-бүлелеринин кижигүннеринге, оон аңгыда, тускай шериг операциязының үезинде амы-тынындан

чарылган шериглерниң өг-бүлелеринге эмчи ачы-дузазы чедиреринге "ногаан коридор" тургустунганын дыңнаткан.

"Амы-тынындан чарылган шериглерниң өг-бүлелеринин кижигүннери 13 кижик болгаш 4 эки турачы 2022 чылда регион бюджетинде-биле "Серебрянка" санаторийинге эмнээшкенин эрткен. Оон аңгыда, Республиканың 1 дугаар эмнелгезинге чыдып эмнедир травматология салбырынга 2 кижик эмнээшкенин эрткен, ам-даа 2 кижик эмнедир турар. Эмнектениниң соонда, оларга реабилитация

дузазы херек болза, тускай чурум езугаар "Серебрянка" санаторийинче шилчидиптер. Ында эмчилер база-ла албан эмчи камгаладылганың болгаш социал камгаладылга фондузунун шугуму-биле ажилдап турар. Оон аңгыда,

регион бюджетинден бисте 670 кижини эмнээринге херек акша-хөреңги аңгылаттыг" — деп, Марианна Куулар түңнээ.

И. Бистиң корр.

Чурукту интернеттен алган.

Өг-бүле кижизидилгези бир дугаар черге турар

Беш хүн өөренири, школаларның капиталдыг септелгези, күрүнениң чаңгыс аай шылгалдалары, тыва дыл айтыры, башкыларның шалыңы, кадрлар чедишпези дээш өөредилге адырында чонну дүвүредип турар айтырыглар-ла хөй. Ылаңгыя «Беш хүн өөренири» – хөй-ле маргыш үндүрген чидиг айтырыг болган дизе, хөөрем болбас.

Бистиң ада-иелеривис, кырган-ава, кырган-ачаларывыс амгы үе-биле деңнээр-даа хире эвес, өске негелдерлиг үеде ажы-төлүн өстүрүп-кижизидип, ажылдап-чурттап чорааннар болгай. Ажы-биле чугаалаар болза, кижизидилге айтырыглары ынчан хөй-ниитини, күрүнени, партияны турган. Башкыларның, школаның ниитилел амыдыралында ролу канчаар-даа аажок улуг боорда, кызыгаар чок хүндүткелдиг турган. «Башкы ынча дээн чүве-дир!» – дээш, ада-иези-биле суг ажы-төлү маргыжа бээр турган үелер ол.

Амгы үеде байдал сыр өске апарганы чажыт эвес. Школаның, башкыларның ажылы, өске бүгү ажылдар дег, чогуур угланышкында ачы-дуза чедирилгезиниң бир хевир апарган. Ажы-төл кижизидилгезинге ада-иениң, өг-бүлениң ролу улгаткан турар уjurлуг үеде чурттап турарывыс бо. Ылаңгыя башкылар, школалар чедиш-

пес, сыңышпас, 30 – 40 кижиди өөренип турар класска чаңгыс кичээл үезинде шынарлыг билиг бээри-даа нарын апарган. Кижизидилге айтырыгларынче кичээнге угландыраы база нарыдаан. «Хай-хой» деп хемчээп аптар партияның ролу база кызыгаарланган.

Ынчалза-даа эрги үеде өөредилге-кижизидилге айтырыгларының канчалдыр шиитпирлеттинип турганын ам-даа эки сактыр улуг назылыг кижилеривиске беш хүн өөренир система таарымча чок, бир-ле чиктиг чүүл кылдыр хүлээп алдынганын эскерип болур. Оларны дүвүредип турар чүүл – дыштаныр хүннерде өөреникчилер чогуур кичээнге, каракташкын чокка артып калыр. Ылаңгыя харысалга чок ада-иениң ажы-төлү. Чамдыктары билиг бээриниң шынары кудулай бээр деп санап база турар. Ук бодалдарда чөптүг чүүлдер бар болбайн аан. Хоочуннарывыс боттарының ажылдап чораан үелеринде ол айтырыгларның канчаар шиитпирлеттинип турганының арга-дуржулгазын кичээп көрүп, бодалдары-биле үлежип турары ол.

Амгы шагның өөреникчилериниң ада-иелери чүнү бодап турарыл?

Беш хүн өөренир системаны амгы үеңиз ада-иелери, аныктар аажок деткип, чаа чүүлге өөрүп турары илдең. Өөредилге яамызы 5 хүн өөренир чурумну кырындан

албадап кирире бербээн, школаларга башкылар, ада-иелер аразына айтырыглары чорудуп, хөйүнү бодалын илередир ажылды чоруткан турган. Ооң-биле чергелештир школаларга өөредилге планын таарыштырып алырынга четчир үени база берген. Ада-иелерниң социал четкиге деткип, соңгааны безин канчаар-даа аажок идепкейлиг болган.

Аныяк иелер-биле чугаалажырга, колдуунда-ла беш хүн өөрениринге хамаарыштыр чаңгыс аай үзел-бодалды илередир болдулар. Неделяда беш хүн өөренигеш, ийи хүн дыштанырга, уругларга ада-иези-биле кады эрттирер үези хөй болур. Пятницада уруглар өөренип кааптарга, өг-бүле аян-чорук чорааш, улуг-хүнде чанып келир аргалыг болур. Ырак черлерге дыштанып чоруп шыдавас-даа болза, уруглар ада-иези-биле бүдүн хүн иштинде кинолап, концерттеп, спорт залы барып, арга-арыг,

парк кирип, чүнү-даа канчап болгай. А улуг-хүнде чаа үнер неделяга белеткенир хүн апаар.

Ажы-төл кижизидилгези өг-бүледен эгелээр уjurлуг.

Башкыларның, социал ажылдакчыларның, эмчилерниң, шагдааларның кырынче боттарывыс харыс-салгавысты чүдүрерин уламчылаар болзувусса, байдал өскерилбес. Ийе, күрүне ажылдакчыларының кырынче нарын айтырыгларны чүдүрүп кааш, оларны шүгүмчүлөп олурары белен болбайн канчаар, ынчалза-даа хөй-ниитиниң, бистиң талавыстан шак ындыг ада-иелерге хамаарыштыр шыңгыы хамаарылга база турар болза эки.

Ажы-төлүнүң кижизидилгези дээш шын сеткилинден сагыш човап чоруур төлөптүг ада-иелерге 5 хүн өөренир неделя онза таарымчалыг. Ажы-төлдү чүгле өөредилге талазы-биле «сывыртаары»

эвес, а сагыш-сеткил, мөзү-бүдүжүнче сагыш салыры чугула. А ук сагыш салышкын эң-не чоок, эргим кижилери – ада-иезиниң талазындан келген турар уjurлуг деп санаар мен.

Ооң-биле кады кижизидилге айтырыгларын хөй-ниити организацияларынга база дагыры чугула. Шаандагы дег пионерия, комсомолдун салдары амгы үеде чок-даа болза, өске хөй-ниити организациялары бажын санай апарган, оларның аразында аажок идепкейлиг ажылдап турарлар хөй, ылаңгыя волонтерлар организациялары. Школадан кижизидилге ажылының кезин олар алып болза-эки. А бис, шүгүмчүлөп-биле кызыгаарланмайн, шак ол хөй-ниити организациялары-биле кады хөдөлөп, келир үеде салгалывыс дээш туржур уjurлуг бис.

/ Айдың ОНДАР.
Чурукту интернеттен алган.

| ХУУДА БОДАЛ |

Өөреникчилер 5 хүн өөренир бе ?

Бо чылдың февраль 26-да «Шын» солунуң № 12 үндүрүлгезинде билдингир журналист Артур Хертектин «Ону кириери чугула бе ынчаш?» деп материалы үнген. Өөреникчилер школага беш хүн өөренир, а ийи хүн дыштаныр дээн айтырыгга хамаарышкан. Ону янзы-бүрү «чөптүг» чылдагааннар дилеп, тываларны эртем, сайзырал чок, мирителдирериниң база бир кажар аргазы деп бодаар мен.

Бо айтырыг көдүрүлдүргөндөн бээр чартык чыл эрте берген. Ол чидиг айтырыгны шиитпирлээринге киржилгевис кошкак деп бодаар мен. Төөгүдөн алып болза, салгалдарны өөредип-кижизидир айтырыг – кижиди бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин сагыш салыр айтырыгы чораан. Ам-даа ындыг турар уjurлуг. Чүнү канчалза экил, моон соңгаар канчаарыл, беш хүн

өөрениринге өг-бүле институту сайзырай бээр бе?

Өөредилге-кижизидилге айтырыын өг-бүлеге чая каап турар апарганывыс чажыт эвес болгай. Шынап-ла, өөредилгениң «шынарын бедидер» дээш, «ийи» азы «үш» демдектер салбас апарган, чүге дээр өөредилге шынарындан башкыларның шалыңы база хамааржыр болгай. А өөреникчиниң өөредилгеге хамаарылгазы база ол «шынар» деп сөстен хамааржыр, башкы дөмөй-ле «ийи» үндүрер эвес дээн бодал-дыр ийин. Кичээлге-даа орта олурбас, а башкы 45 минутада өөреникчиниң корум-чурумун тудуп чадап, чаа тема тайбырлаар үе тыппас апарган. Түңнелинде, хөй онаалга берип каар. Ылаңгыя эге класстарга онаалганың хөйүн кижиди кайгаар. Кичээлге ийи хире домак бижээш, азы ийи хире чижек бодааш, онаалгага 10 – 15 чижек, азы 2 – 3 арынны номчуур, доктаадыр кылдыр берип,

«чүдүрүп каар». Бажыңга ада-ие онаалга кылдыртыр дээш, өөреникчини албадап, дузалажып чадап, падын бараар. Уруглар уйгузуп, бужургань, шыжыгып эгелээр.

Школага беш хүн өөренири дээр дег өөредилге-кижизидилге айтырыгының 80 – 90 хуузу өг-бүлеге чая кааптар дээни ол-дур. Дорту-биле чугаалаарга, өөреникчилер неделяда алды хүн школаже баар уjurлуг. Ол бодалымны дараазында чүүлдерге үндөзилээр мен, бирээде, беш хүнүг өөредилгеже шилчиининге амгы үеде школа программасы таарышпас, эртемнер, шактар хөй. Бо чүүлдер өөреникчилерге аар чүүк апаар, а башкылар өөреникчилерни хөй онаалга-биле чүдүрер, оларны чедир күүседир болдунмас. Бо айтырыг хөй чылдагааннарлыг: чонувус хөй ажы-төлдүг, чурттаар оран-сава таарымча чок, колдуунда хөдөзилеп, тар, дыкпыш бажыңнарда чурттап турар өг-бүлелер хөй. Ийиде,

хамык багай чүүлдерниң үнүп турар чылдагааны – арага-лаар чоруктуң көвүдээни. Ылаңгыя херээжен чонувус арага-дарыже дүлдүнген. Оларның аас-дыл, чогуш-со-даа үндүрүксээр, ааспырак, аксы-сөзү ойда-кайда, бардам чоруу ажы-төл кижизидилгезинге «кара чудук» болуп турар. Ажыл чогуңга сылдап алгаш, эр улус база бир-бир черлерге чыгып, арагалап «хөөрөшкен» түңнелинде, шош-содаа үнүп, бижектежи, өлүржүр чоруктардан адазы чок ажы-төл «безотцовщина» деп бак чүүлдерге таваржып турары чажыт эвес. Эзирик адазы бажыңның херээжен ээзин дорамчылаар, хол чедер таварылгалар база көвүдээн. Түңнелинде, шору өзүп келген оглу азы уруу авазыңга болчуп, адазын бижектептер таварылгалар, азы эзирик ада-иезинден бужурганып, хөөн калыр, оспаксыраар, душкан черинге хонуп-дужуп, бажыңдан дезе-дээр чедер. Бажыңга үргүлчү

«кадатка», ылаңгыя элээди ажы-төлдү тудары болдунмас. Оларга эш-өөрү-биле кады ойнап-хөглээр, аразында быжыг харылзаа чугула.

Сөөлгү үеде аныяк өг-бүлелерниң чарлыр чоруу көвүдөп турары-биле 2 – 3 уруглуг бот-иелерге ажы-төл кижизидери, өөредири берге айтырыг болуп турар.

Өөредилге болгаш кижизидилгеге база бир улуг шаптыкташкын телефонономания болгаш интернет аары деп бодаар мен. Улуг-даа, бичии-даа кижилер чүгле ону суйбаарыңа өйлежи, ажыл, өөредилге, келир өй дугайында бодаар, арга-шинээ, үе-шагы-даа чедишпестээн.

Бо-ла мындыг чүүлдерден адырлып чадап чыткаш, ажы-төлүвүстү школадан, башкылардан, коллектив, эш-өөрүндөн чайладып, оспаксырадыр аргавыс чок. Үези келирге, культуравыс сайзыралывыс бедий бээр-ге, беш-даа, дөрт-даа хүннү өөренир школага чеде бээр боор бис. Амдызында элек.

/ Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
РФ-тиң өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг башкызы.

| УК-ТӨӨГҮМ |

Ханы чаңгыс, хини тудуш, хайыралыг төрелдер бис

Бистиң төрөл аймактың улуг назылыг угбавыс, Валентина Ашак-ооловна Хорлуг-оол, бисти, чеди халышкының ажи-төлүн — салгалдарын ужураштырып, таныштырып каар дээн күзелин боттандырып, чайның башкы айының кончуг-даа аяс, кааң хүннеринде, уттундурбас солун ужуражылганы уштап-баштап эрттиргени биске бир онзагай, төөгүлүг болушкун болду.

Алды айның 18, 19 хүннеринде Тывавыстың бир каас, чараш булуңу, Таңды кожуунуң чайгаар бүткен бойдус-байлактыг, шулурадыр дагжап баткан арыг, кылаң хемниг, долгандыр арга-арыг бүргээн, ада-өгбелеривистиң ээлеп, амыдырап чораан чурту болур, Каскал деп черге чыгып, ужуражып, таны-жар аас-кежиктиг болдувус. Бо чыыш чаа өзүп олурар чаш ажи-төлүвүстүң, чалыы аныак-өскөннүң бо онза хүнден эгелеп бот-боттарын билчип, таныжып ап турары дээр-ле, оларның кижизидилгезинге, келир үеде амыдыралыг улуг ужуражылганы болур деп бодаар мен.

ӨГБЕЛЕРИВИС ДУГАЙЫНДА

Бистиң өгбелеривис, чеди кады төрзэн халышкылар. Каа-Хем кожуунга, бөдүүн араттарның өг-бүлезинге чаяттыңан. Ада-иезиниң дун огул чааянындан үн чок болуп, биске Имнээр ирей болуп арткан (адын билер, сактыр кижичок). Өг-бүле-даа чок, аалдар, төрелдер аразынга аъттыг-ла чортуп чоруур, тыва тоннуг кырган-ачай чүве. Бичии уругларга ынаа кончуг, хойнундан конфет-чигир уштуп бээр, олар-биле оюн эреп, хүлүмзүрүп, каттырар.

Дараазында Орза Дан-дар-оолович Шимекпен (мээң кырган-ачам) алдарлыг чылгычы чораан. Кырган-ачам биле кырган-авам Сиилиңмаа Дончуновна Тасак оларның ажи-төлү — Суван-дии, Делбиң, Нюра (Анна), азыранды огул Шулуу, шолазын Шудушка (Чудушка) дээр. Улуг уруу, Делбиң Орзаевна Койгунмай 10 ажи-төлдүг, Маадыр ие аттың эдилекчизи чораан. Сувандии Орзаевич «Революцияның чалбы-жы» совхозка хой малдап, үр үеде ажилдап чораан. Анна Орзаевна, «Совет Тыва» совхозка, Тывага чаңгыс херээжен инек кадарчызы турган, «Көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи. Кырган-авамны Херээженнер чөвүлелин даргалап чораан дээр.

Кырган-ачавыстың салгал-

дарын чижек-биле 300 чыгам санадывыс. Орза кырган-ачавыс кончуг шевер, холу куруг олурбас, кежээ кижичораан. Дазылдан кончуг каас, тыва эзер чазап кылыр, оозун ыяш чөвүрээзин хайындыргаш, будуп, мыйыстан угулза кылып, каастаар кижичи. Долузу-биле дерип, кылып дооскаш, шарыга, малга-даа орнап алыр чораанын сактыр мен. Кырган-ачавыс сөөлүндө 1970 чылдарның эгезинде чуртунче чанып, Суг-Бажы сумузунга уругларының чанынга чурттап чорааш, "кызыл-дустай" берген.

Малчын Баа-Хөөевич Даваа — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, ийи дакпыр Ленин ордениниң эдилекчизи, бүгү назынында Тываның мал ажил-агыйын сайзырадырынга үлүг-хуузу кирип чораан кырган-ачавыс. Беш ажи-төлдү кижизидип өстүрген. Ажи-төлү Дадар, Зоя, Быраат, Валентина, Данил олар ада-иезиниң чуртун ээлеп, оруун салгап, Эрзин кожуунда ажил-агыйның янзы-бүрү адырларынга ажилдап, эптиг-демниг чурттап чоруурлар. Дадар Малчыновна, Зоя Малчыновна дөргүл-төрөл чонунга, салгалдарында, аныак-өскөнгө үлгөр-чижээн көргүзүп, арга-сүмезин кадып чоруур тыва херээжен чонунун бир хүндүткелдиг энелери, бо чыыштың бир идепкейлиг деткичилери, бурунгаар көрүштүг өгбелеривис-тир. Хеймер огул Данил Малчынович өөнүң ишти Антонина Тамы-Сүрүновна-биле ада-иезиниң чуртун, өдзэн ээлеп, хой ажил-агыйында, Эрзин кожуунуң мурнакчы малчынарарының одуруунда үрө-түңнелдиг, шаңнал-макталдыг ажилдап, амыдырап чоруур.

Халышкыларның дөрт дугаары Аракчаа кырган-ачавыс Тес-Хем кожуунга мал ажилыг үрө-түңнелдиг, хөй чылдарда ажилдап, чурттап чораан. Уруу Саара Аракчааевна Чыргалаң (Чооду) Таңды кожуунуң Балгазынга Конфет Дүктүгович Чыргалаң-биле өг-бүле тудуп чурттааш, 12 ажи-төлдү чырык черге чаяп, база бир оолду азырап, өстүрүп, кижизиткеннер. Олар хөй чылдарда «Революцияның Чалбыжы» совхозка хой малдап, күрүнениң мал ажилын өстүреринге кончуг улуг хуузу кирип, Конфет Дүктүгович В.И. Ленинниң 100 харлаанынга «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп юбилейлиг медаль-биле шаңнаткан. Саара Аракчааевнага, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң президиумундан Маадыр ие деп атты 1973 чылдың декабрь 20-ниң

хүнүндө тывыскан.

Иван Иванович Мөндүрге Каа-Хем кожуунга хөй чылдарда суму башкарып чораан. Ажилыг кончуг бердинген, шыңгы негелделиг кижичи дээрзин улуг акым, Сергей Даваевич сактып чугаалаар кижичи. Мөндүрге кырган-ачавыстың ажи-төлү — 5. Уруу Галина Ивановна Мөндүрге Суг-Бажы суурга почтальоннап ажилдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, хоорайда чурттап олурар. Ийи дугаар огул Дыртык-Кара Иванович Көк-Тейге төрүттүнген. Өөнүң ишти Анастасия Кенденовна-биле мал ажилыг хөй чылдарда ажилдап чораан. 4 ажи-төлдү кижизиткен. Оларның ажи-төлү уйнуктары 20 ажыг. Владимир Иванович, Петр Иванович — бо оолдары Кызыл хоорайның аэропортуга ужуражылганы ажилдап чорааннар.

Өгбелеривистиң 6 дугаар огул Ашак-оол кырган-ачавыстың ажи-төлү 7 — 3 оол, 4 кыс. Улуг уруу Чышпыдай Ашак-ооловна Дандар 3 ажи-төлдүг, Мария Баазан-ооловна, Май-оол Баазан-оолович Кушаа, Тываның алдарлыг бокс тренери чораан. «Күш-культура болгаш спорттун алдарлыг ажилдакчызы» аттың эдилекчизи. Өөреникчизи Санчат Саян, бокска делегей чемпиону. Валентина Ашак-ооловна 7 ажи-төлдүг, Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы сумузунда чурттап чоруур. Уругларының уруглары, уйнуктары шупту 50 ажыг кижичи. Валентина Ашак-ооловна 2-ги чаданың «Иениң алдары» медаль-биле 2 дакпыр, 3-кү чаданың «Иениң алдары» медальдар-биле шаңнаткан. Хөй ажи-төлүнүң аразында үлгөрлиг кырган-ава арга-сүмезин кадып, өмөк-демек болуп чурттап чоруур. Иван Ашак-оолович Тандар өөнүң ишти Долума Федоровна-биле малчынап чораан, 7 ажи-төлдүг. Ак-оол Ашак-оолович Тандар Пина Бавуковна Куулар-биле 4 ажи-төлдүг, уйнуктары 21 кижичи. Хенче-Саар Тандар өөнүң ээзи Чуксук Иванович Йондан олар 6 ажи-төлдүг, уйнуктары 29. Зоя Ашак-ооловна 1950 чылда Суг-Бажы сумузунга төрүттүнген. Дадар-оол Сергеевич Даваалай-биле 2 кыстыг, 1 оолдуг, 9 уйнукут болганнар. Владимир Ашак-оолович база-ла Суг-Бажы сумузунга 1952 чылда төрүттүнген. «Совет Тыва» совхозка үр үеде ажилдап чораан. Валентина Ивановна-биле 4 оолдуг, 1 кыстыг болганнар. Уйнуктары 19 кижичи.

Чеди халышкының бичиизи Норжуңмаа кырган-ававыс 5

ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен. Оларның ажи-төлү 18 кижичи, уйнуктарының ажи-төлү 24. Норжуңмаа өгбевистиң чаңгыс огул Лапчаа Иванович Мөндүрге өөнүң ишти Александра Назаровна-биле 3 оолдуг, 2 кыстыг. Федоровка суурда амыдырап-чурттап чоруур. Улуг уруу Долгар Салчаковна Бюрюлбаа Сундуй-оол Ооржак-биле 2 оол, 5 кыстыг болган. Бичии уруу Көк-Уруг Михайловна Мижит-оол 1942 чылда Суг-Бажыгга Узун-Көк деп черге төрүттүнген. Өөнүң ээзи Кызыл-оол Дукарович Мижит-оол-биле 5 ажи-төлдүг, 32 уйнукутун энерелдиг кырган ада-иези болганнар.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ЭРТКЕНИ

Бис, Балгазында чурттап чоруур төрелдер, алаакка эртежики чедип, одаглангаш, сүттүг шайывыс хайындырып, аъш-чемивис үстүн оран-таңдывысче өргүп, актап, келген төрелдеривисти шаавыс-биле хүндүлөп уткуп алдывыс.

Халышкыларның бүле бүрүзүндө салгалдары аажок идепкейлиг, сонургалдыг келген. Аймак бүрүзү майгынарын тиккеш, ол девискээрин тускай, чараш, өңгүр кылдыр дерип, каастап алганын магадап көрдүвүс. «Салгал ыяжы» аймак бүрүзү онза кылдыр чуруп, фото-чуруктары чыпшырып кылганын дыка сонургадавыс. Одаг бүрүзүндө келген төрелдерниң хөйүн! 70 — 80 харлыг кырганныңан эгелээш, айлыг чаштарга чедир. Үзүк-соксаал чок машиналар шуужуп кээп-ле турар, чүзүн-баазын өңгүр майгынар алаак сыңмас деп болур. Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем, Таңды кожууннарда, Кызыл хоорайдан, орайтай бергенде Бай-Тайгадан дээш черле ажи-төлүн эдерткен төрелдеривис чүк-чүктен кээп, дыка-ла солун, өөрүнчүг, ханы ужуражылганы чыышты эрттиривис. Хөй чыылган төрелдер аразында кандыг кижичок дээр! Эмчилер, башкылар, малчынар, сайгарлыкчылар, ажилчынар, чолаачылар дээш черле улуг чуртувустун аңгы-аңгы булуңнарында чурттап чоруур төрелдеривис барын билер, таныштывыс.

Чыышка оруктуң ыраандан халазынмай, улуг-бичии ажи-төлүн эдери, таныштырып келген улуг назылыг кырганныңарывысты демдег-левес аргажок. Валентина Ашак-ооловна Хорлуг-оол, Көк-Уруг Михайловна Мижит-оол, Дадар Малчыновна, Зоя Малчыновна. Олар биске дараазында салгалга үлгөр-чижек болуп, төрөл аймактың уттундуруп, кагжыр чыгыч чораан харылзаазын быжыктырып, аравысты чоокшулаштырып, таныжып алыр арганы, сүмени бергеннер.

Ол ийи онзагай хүннерниң дургузунда чыышты программа езугаар удуртуп эрттирип турган дуңмаларывыс Вален-

тина Ашак-ооловнаның уруу Арина Кызыл-ооловнага база өске-даа шимченгир, активчи, оюн-тоглаа удуртуп турган дуңмаларывыска өөрүп четтиривис.

Программаның бирги кеззэндө таныштырылга болду. 7 халышкының салгалдары бүле бүрүзү тус-тузунда боттарын, ада-иезиниң кыска төөгүзүн, плакаттарда-даа, улгаттырган чуруктары-даа туткан, боттарын, ажи-төлүн, уйнуктарын чыскаапкаш, таныштырганы аажок солун болду. Таныштырылга соонда ыр-шоор, оюн-тоглаа, танцы-сам дээш анаа олурар чай чок болдувус.

Ийиги хүнде бичии ажи-төлдөн эгелээш, кырган-чалыы төрелдерге чедир, назыхар аайы-биле янзы-бүрү оюннарны, маргылдааларны, чадаг чарыш, эстафета, хол бөмбүү, хүреш дээш-ле, башкарыкчыларывыс бисти чалгаартапканнар. Маңаа чадаг чарышка 2-ги черни алган, улуг назылыг кырган-ава, Зоя Малчыновнаны демдеглевес арга чок. Дыка-ла идепкейжи, эрестиг, чиик-адак кырган-ава болду! Түңнелинде башкарыкчыларывыс шаңнал-макталдарны тыпсып, улуг назылыг төрелдерге ак кадактар-биле белектерни сөңнеп, бисти аажок-ла хүндүлөдилер.

Бо чыышка ниитизи-биле 170 ажыг төрөл чыгып, ужуражып, таныжып алыр аас-кежиктиг болдувус. Чыышка эң-не идепкейжи, хөйү-биле келген төрелдеривис Эрзин кожуундан болду. Кандыг-бир чылдагаан-биле кээп шыда-вайн барган төрелдеривис бо чыылган чондан-даа хөй деп бодап олурар мен.

«Ада төрели — алдын, ие төрели — мөңгүн» деп тыва улустун үлгөр домаанга даянып алгаш, дараазында чыышка моон-даа идепкейлиг, тура-соруктуг ужуражып, таныжылгавысты уламчылап, харылзаавысты быжыглап эдержи чурттаалыңар, төрелдерим.

**Бөөлдөш тонун
бөле тудуп,
Бора бүдүн чурттап
чораан,
Буурул баштыг
өгбелерниң
Бөдүүн ишчи
төлдери бис.**

**Бопук идик кедип өскөш,
Бөргүн уштуп,
мендилежир.
Бөөдөй өгнүң кежи
сиңген,
Бөлүк төрөл —
салгалдар бис.**

**Харамдыгып, сагыш
хандыр
Хөөрежил, ужуражыр.
Ханы чаңгыс, хини
тудуш,
Хайыралыг
төрелдер бис.**

/ Любовь МОНГУШ
(Шимекпен).
Балгазын суур, Таңды
кожуун.

ВНИМАНИЕ! РОЗЫГРЫШ!

МедиаХолдинг
"ТываМедиаГрупп"

**ПОДПИШИСЬ НА ГАЗЕТЫ
"ШЫН" ИЛИ "ТУВИНСКАЯ ПРАВДА"
НА ПЕРВОЕ ПОЛУГОДИЕ 2023 ГОДА
с 15 сентября по 20 декабря 2022 года
И ПРИМИ УЧАСТИЕ В РОЗЫГРЫШЕ!**

Оформи подписку онлайн на сайте podpiska.pochta.ru
или в любом почтовом отделении филиала ФГУП "Почта России"

Пришли копию квитанции и узнай
подробности розыгрыша, количество и порядок
получения приза в ИД "ТываМедиаГрупп"
по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309
тел.: 8(394-22)2-18-10, сот.: 8-923-267-0749
эл. адрес: tuvamedia@bk.ru
ИНН 1701062430

Призы:
1. Микроволновая печь DEXP
2. Мультиварка Goodhelper
3. Блендер стационарный DEXP
4. Погружной блендер Ecom
5. Электрочайник Aceline
6. Термопот чайник Atlanta
7. Сертификаты на муз. поздрав-ие
8. **ГЛАВНЫЙ ПРИЗ -**
ТЕЛЕВИЗОР LED DEXP

12+

**Музыкальная передача
"От всей души"**

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

**ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ**

3500 руб. – 1 песня
– 6 фото
– до 70 слов

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tuvamedia@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ТАВА МЕДИА ГРУПП

**ГАУ РТ «ИД» Тывамедиагрупп» предлагает большой выбор
сувенирной продукции с нанесением логотипа Вашей организации
на заказ, а также полиграфические услуги
любого уровня сложности в г. Кызыл.**

СУВЕНИРЫ

С ВАШИМ ЛОГОТИПОМ

tuvamedia@bk.ru
г. Кызыл, ул. Красноармейская, г. 100, каб. 309
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации **Седен Аллы Борисовны** о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, муниципальный район Чаа-Хольский, сельское поселение Чаа-Хольский, село Чаа-Холь, улица Бедик-Хавак, земельный участок 6, с общей площадью 1000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0102001:251 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 02.06.2021г. № 345).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: по окончании 30 дней с даты опубликования данного извещения.

Администрация муниципального района Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва.

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении **Некрасовой Ольге Юрьевны** в аренду земельного участка из категории земель населенных пунктов, находящегося по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сизим, ул. Центральная д. 62, с кадастровым номером 17:04:0801014:122, общей площадью 2000 кв.м., с видом разрешенного использования для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявления о намерении участвовать в аукционе на праве заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9:00 до 15:00 часов администрация Каа-Хемского района.

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении **Сандиной Дарье Петровне** в аренду земельного участка из категории земель населенных пунктов, находящегося по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сизим, ул. Центральная д. 64, с кадастровым номером 17:04:0801014:121, общей площадью 2000 кв.м., с видом разрешенного использования для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявления о намерении участвовать в аукционе на праве заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9:00 до 15:00 часов администрация Каа-Хемского района.

МедиаХолдинг
ТываМедиаГрупп

ТУВИНСКАЯ ПРАВДА

МУЗЫКАЛЬНОЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ
(хожумнуг байыр)
на телеканале «Тува 24»
*от 2499 рублей
(до 70 слов, 3-4 фотографии)

РЕКЛАМА В ГАЗЕТАХ
«Тувинская правда»
«Шын»
«Сылдысчыгаш»
«Тыванын аныктары»

РЕКЛАМА НА РАДИО
«ЗВЕЗДА-КЫЗЫЛ» 104.4. FM
*от 99 рублей

ИЗГОТОВЛЕНИЕ СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ
Кружки, тарелки, магниты, футболки, бейсболки с нанесением

РАЗМЕЩЕНИЕ ПЛАТНЫХ УСЛУГ НА САЙТЕ "ИА "ТУВАМЕДИАГРУПП"

СЫЛДЫСЧЫГАШ

TMG

8-923-267-07-49 2-18-10
ул. Красноармейская, 100
каб. 309

| ЭРТЕМ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ |

Байыр чедиришкени

Хып дээн аныяндан-на «Шын» солунга хей чылдар дургузунда корректорлап ажилдаан хоочун, «Тыва Республиканың алдарлыг

ажылдакчызы» бедик аттың эдилекчизи **Елизавета Маадыевна БАРИСКАГА** оон төрүттүнгөн хүнү, юбилейи-биле «Шын» солунуң коллективи байыр чедирип тур.

Хүндүлүг Елизавета Маадыевна!

Эвилең-ээлдек, эрес-омак аажы-чаңыңар назы-харның бедиинге улам-на киискип, ал-бодуңар каң кадык, тура-сорууңар ам-даа күштүг болзун!

Ук-салгал ажи-төлүңер өөр-өнер өзүп көвүдээр аас-кежик Силерге өөрүшкү-маңнайны, узун назы-харны шаңнаар-ла болзун!

Ызыгуур салгаан тургузуун шинчилээр

Тываның үндезин чурттакчыларының аңгы-аңгы төрөл бөлүктөрүнүн ызыгуур салгаан тургузуун шинчилээр ажил эгелзэн.

Москвада Палеоэтнология шинчилелдеринин төвү биле Тываның күрүнө университети этнография-антропологтур тыва экспедицияны Чөөн-Хемчик кожуунда эгелей берген. Ук шинчилелдерниң сорулгазы – тыва чоннуң этнография, антропология болгаш генетиказын өөренип көөрү. Кол кичээнгейни тыва чоннуң аңгы-аңгы төрөл-бөлүктөрүнүн ызыгуур салгаан тургузуунче угландырган.

Экспедицияның ажилының түңнелинде чыгдыгган чаа билиглер Тываның төөгүзүн тургузарына, тываларның биологтур эрге-байдалын (статусун) болгаш кадыкының амгы байдалын өөренип көөр арганы бээр. Шинчилел ажилы аңгы-аңгы чадаларга эртер – анкетирование,

генеалогтур болгаш социал-демографтыг база төөгүлүг медээлер чыылдазы; биология-антропологтур арын-шырай болгаш дурт-сын тургузуунуң характеристиказын шинчилели; генетиктиг харылзаалар болгаш аарыглар ылавылап тодарадырынга хан дужаары.

Түңнелинде, Тываның этнокультурлуг болгаш төрөл-аймак ызыгуурунун бүрүн характеристиказын үндүрер. Чыгдыгган медээлер тываларның этно-девискээр аайы-биле даштыкы хевирин тодарадырынга болгаш этниктиг төөгүнү ханы өөрениринге ажыглаттынар.

Биология-антропологтур болгаш генетиктиг шинчилелдер программасынче дурт-сынның, баштың

болгаш арынның хевирин, хемчээлин шинчилээр кирип турар. Ону шинчилээрде, тускай херекселдерни ажыглаар; баштың болгаш арынның шынарын тодарадыр тускай шкалалар; арынның аңгы-аңгы талаларындан фото-чурукка тырттырар; салааның болгаш адыштың изин типогграфтыг будук дузазы-биле чыыр; аас иштинин болгаш диштерниң шинчилелин стоматология көрүнчүүнүң дузазы-биле чорудар, диштерни чукка дүжүрүп кылыр; молекуляр-генетиктиг шинчилел кылырынга ханның чижек-хевирлерин чыыр. Сонуургалдыг киржикчилер боттарының хууда

анализтеринин (үр хуу-саалыг лабораторлуг шинчилелдер негеттинмес) түңнелдерин болгаш специалистиң тайылбырын дыңнап алыр аргалыг болур.

Экспедиция үезинде бүгү чыгдыгган медээлер бөлүк аайы-биле ниити характеристика үндүреринге болгаш анализтерни деңнештирер азы дөмөйлештиреринге ажыглаттынар. Төлөвилел чүгле эртем талазынче угланган болгаш кижилерниң дугайында хууда медээлерни камгалаар хоойлуну эртемденнер шыңгы сагып турар.

И. К. МОНГУШ.
ТМГ-ниң сайтызындан алган.

| ДОЛУ ЭВЕС МОБИЛИЗАЦИЯ |

Девидеп, эшкедээн херээ чок

Кижини төрөлгетени үе-дүптөн бээр чурттап келген үелеринде дайынчааны үндүрүп чораан. Ол шупту төөгү номнарында чырыттыгган. Чоокку үени алыр болза, 1941 – 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыны хамааржыр. Төрзөн ие-чуртун камгалап, миллион-миллион аныякчалыг оолдар, кыстар амы-тынын бергеннер. Тиилелге эвээш саныг тыва чон база бодунуң үлүүн кириген болгай.

Бо хүннерде чоруп турар тускай шериг операциязынга хамаарышкан үр-чар хоп чугаалар, «дидир-дидирлер» көвүдзэн. Бөдүүн кижилер өжөгээр чоруттунуп турар информастыг дайынның салдарына алзып, дадалгалзап, чигзинип эгелээр база бар. Ынчангаш бодум хуумда бодалым-биле үлөжикседим.

Украина биле бистиң күрүнөвистин аразында хей чылдар дургузунда уламчылап келген чөрүлдээ бо хүнде

тускай шериг операция кылдыр шилчий берген болгай. Байдал алыс дүшкүүрээни-биле чуртувус чепселенип, курлавыр шериглерин кыйгыртып, чыыр ужулга таварышкан болуп турар. Бистиң республикавыс дээрге аңгы күрүнө эвес, Россияның кезээ болгай бис. Ынчангаш чуртувустуң камгалалынга киржири – бистиң дорт хүлээлгевис. Россияның өске бүгү субъектилери-биле бир дөмей, Тыва Республика кыдыгына артпайн, долу эвес шериг мөөңнээшкенинге киришкен ужуру-даа ол.

Бистиң тыва оолдарывыс шериг албан-хүлээлгезинде черле далдаравас эрестиг улус болгай, ынчангаш курлавырда шериг саны бисте база арбын болган ужуру ол. Оларның ниити санының 1 хуузуна деңнежир курлавырда шериг албанныг оолдарны кыйгырткан. Шак бо шериг арга-дуржулгалыг оолдарны ыяк белеткээш, аътка-рар ужурулуг. Олар база анаа-ла туруп бээр көжээ даштар эвес, шериг херзэн

эрткен дайынчылар болгай. Дөмөй-ле коргунчуг, дүвүренич болбайн канчаар, ынчалза-даа тыва оолдарывыс эрес-дидим, кашпагай, оваарымчалыг дээрзинге бүзүрелим улуг.

Артык бок сестер дажыглап, ол чокка сагыш човап турар чонувус ортузунга артык дүвүрээзин үндүреринин орунунга, дидимнерге ок дегбезин дээш, ак сүдүвүс эртенинче оран-делегейже чажып, чалбарып тураалынар. Бистиң караавыска көзүлбес, чараш Тывавыстың күштүг ээлери оолдарывыска дузалажып, хайгаарап турзуннар. Националистер-биле демисежир дээш, аъттанган оолдарывыс аал-оранын, Россияны камгалаар ёзулуг маадырлар-дыр. Оларның аал-оранын ээлеп арткан ада-иелери база бис, бөдүүн чон, удуртукчуларывыс шыдаар-ла шаавыс-биле оларга, оолдарның өг-бүлө, ажи-төлүңге дузаны кадып-даа тур бис, кадарынга белен-даа бис. Оларның сагыш-сеткилин көдүрүп, Тывадан барган эрес-дидим

оолдарывыска кыш удур чылыг идик-хеп, соокка доңмас аш-чем, ылаңгыя семис чылгы мал эди база оон-даа өске барааннарны чорудуп тур бис. Шериглерге дуза болур дериг-херекселдерни немей саткаш чорударында дузалаар тускай акша шилчилдер фонд база тургустунган-дыр.

Аал-чуртунда артып калган чамдык чоок кижилери эртежик-ле багай чүве оштавайн, лама башкылардан айыс ап, хей-аьды бедик болзун дээш тариалар номчуп олурганы дээр боор. Россияның чери улуг, аг-шерии көвей, ок-боозу күштүг, чеже-даа өске чурттар эмгележип турар-даа болза, серт-даа дивес – дөмөй-ле Россия тиилеп үнер.

Эрес-дидим тыва оолдарывыс тиилелгелиг ээл чанып кээрлер. Бис аңаа бүзүрээр ужурулуг бис.

Тываызыксыг тыва кадай төрзөн оолдары – Тываызының камгалакчы күчү-күжү, Дайын-чаага эрес-дидим киришкештиң, Тыва чоннуң адын сыкпаан маадырлар.

Александр ООРЖАК,
журналист, күш-ажылдын хоочуну.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000 Тыва Республика Кызыл
хоорай, Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.

Чарлал килдизи – 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С. Н. Монгуш, А. К. Ооржак –
2-17-94Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы – 2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткзэн.

Херечилелдин дугаары –
ПН №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материал-
дарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн
барып болур. Айыттыгган саннары
болгаш өске-даа фактылары,
дыңнадыглары дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге – П6855,

организацияларга – П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар – 21.00, херек кы-
рында – 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы
6966 кезек

2022 ЧЫЛДА «ШЫН» СОЛУНУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 765 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР – 1005,20
рубль.
Тел.: 2-01-35